

Hikmet Yurdu, Yıl: 7, C: 7, Sayı: 14, Temmuz – Aralık, 2014/2, ss. 209 - 253

Karabağ Tarihi*

Mirza Cemal Cevanşir Karabağî

Çev. Muhammet Kemaloğlu

TRT Genel Müdürlüğü

muhammetkemaloglu@gmail.com

Mirza Cemal Cevanşir Karabağî'nin okuyucularımıza sunulan "Karabağ Tarihi" adlı eseri Azerbaycan'ın XVIII.-XIX. yüzyıllar tarihine ait ilk değerli kaynaklardandır.

Mirza Cemal, Cevanşir ilinin başkanlarından birisinin oğluydu. O, bir süre Penah Han'ın ve onun oğlu İbrahim Han'ın yanında mirzalık yapmış, 1797 yılında vezir Molla Penah Vagif öldürüldükten sonra vezirlik görevine atanmıştı. Mirza Cemal bu görevi İbrahim Han'ın oğlu Mehdi Gulu Han zamanında bile (1822'e kadar) yürütmüştür. Azerbaycan'da hanlıklar sonlandıktan sonra, eyalet mahkemesine atanmış ve burada 18 yıl çalışarak 1840 yılında yaş haddinden görevinden ayrılmıştır.

Mirza Cemal 1853 yılında vefat etmiştir.

Mirza Cemal kendi eserini Farsça yazmış ve onun metni bize elyazması halinde gelmiştir. Bu eserin Azerbaycan Türkçesine tercümesi ilk kez yapılmaktadır. Eserin A. Berje tarafından Rusçaya özet ve sade tercümesi 1855 yılında Tiflis'te yayınlanan "Kafkas Gazetesinde" yayınlandı. A. Berje bu çeviriye yazdığı mukaddimede yazarın kişiliğinden bahsediyor ve onun biyografisi hakkında M. F. Ahundov'un yardımıyla Mirza Cemal'in oğlu Rızagulu'dan bilgi aldığını söylüyor. O, şöyle yazıyor: "Mirza Cemal, Arap, Fars ve Türkçeden başka Lezgi ve Avar dillerini de biliyordu. Astronomi, tarih ve coğrafya hakkında oldukça güzel bilgiye sahipti. Tıp ile yakından ilgilendiği için emekliye ayrıldıktan sonra ömrünün sonuna kadar hastaları ücretsiz tedavi ediyor ve bu yüzden de halk arasında büyük saygı görüyordu. O oldukça iyi bir hafızaya sahip ve yetenekli bir kişi idi. Arap ve Fars dillerinde şiir de yazardı"¹.

* Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1959, Çeviri, Önsöz, Notlar ve İsimler Tablosu-F.Babayev, Editörler: R. Aliyev, Ş. Tagiyev, Yayıncılık Editörler: B. Aliyev ve G. Balasanova, Tekredaktoru: Ş. Erkoç, Korrektorları: M. Memmedova ve G. Dondarov.

¹ Kafkas Gazetesi, 1855, № 61.

Mukaddime, 7 ana bölüm, 13 kısa bölüm ve Sonuç (Son Söz) bölümlerinden ibaret olup, bu eserde Karabağ'ın eski zamanlardan başlayarak 1828 yılına kadar devam eden siyasi tarihinden bahsedilir. Özellikle 1747-1828 yıllarında Karabağ ve komşu bölgelerde yaşanan tarihi olaylara hasrolunmuş III.-VII. bölümler çok daha değerlidir. Eserde bu yıllara ait, özellikle Penah Han ve İbrahim Han'ın hâkimiyeti hakkında verilen bilgiler başka kaynaklara nispeten daha fazladır. Bu bölümlerin değerini artıran başlıca husus şudur, eserin mukaddime ve son sözünde belirtildiği gibi, bu olayları tasvir eden yazar, uzun zaman her iki Han'ın yanında kâtiplik ve vezirlik yapmış, söz konusu birçok olayların tanığı ve tarafı olmuştur. Karabağ tarihi hakkında yazılmış diğer eserler incelendiğinde şu kanaate varabiliriz, onların birçoğunun temelini, özellikle Penah Han ve İbrahim Han dönemlerine ait olan bölümlerini Mirza Cemal'in eseri teşkil etmiştir. Kendi eserlerinde esas itibarıyla Azerbaycan'ın siyasi tarihinden bahseden A. Bakihanov, Mirza Adıgüzelbey ve başka müelliflerden farklı olarak Mirza Cemal Cevanşir, kendi eserinde Karabağ'ın sosyal-ekonomik durumu, tarımı, sulama şebekesinin durumu, yetiştirilen bitkiler, hanların ve onların akrabalarının mülkleri, geliri, meharici, hanlıkların askeri kuvvetleri, feodallerin zulüm ve istismarı altında inleyen köylülerin ve göçebe yurtlarının ağır geçim şartları, İran birliklerinin saldırıları sonucu ortaya çıkan felaketler ve nihayet, Karabağ'ın XVIII.-XIX. asırlardaki toplumsal-ekonomik durumunu aydınlatan bir takım başka olaylar hakkında ilginç bilgiler de veriyor. Bu eserde yazarın döneminin etkisiyle ortaya çıkan bazı sınırlı dünya görüşlerine rağmen, eser bugüne kadar kendi büyük ilmi önemini korumaktadır. Azerbaycan SSC İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü bu eserin önemini dikkate alarak onun hem aslını, hem de Azerbaycan ve Rus dillerine çevirisini yayınlamayı gerekli görmüştür. Eser Azerbaycan SSC İlimler Akademisi yazmaları fonunda korunan el yazmasından (inv. № B-712/11603) tercüme edilmiştir. Eserin çevirisinde babasının eserine bazı ilaveler yapmış olan yazarın oğlu Üsteğmen Rıza Gulu'nun el yazmalarından da yardımcı materyal gibi istifade edilmiştir. Çeviri notlar ve isim tabloları eklenmiştir.

Serdar Voronsov'un Talimatı Üzerine Mirza Cemal Karabağî'nin Karabağ Vilayeti Hanları Merhum Penah Han ve İbrahim Han'ın Hâkimiyet ve Bağımsızlığı ve Çeşitli Olaylar Hakkında Yazdığı Malumat

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Hesapsız hamd, sonsuz sena mahlûkatın Rabbine yakışır ki, saadet ve büyüklük tacını istediği insanın başına koyar ve istediği kişiyi ondan men eder. Gerçekten de izzet, saadet ve bahtiyarlık onun genel kerameti ve ezeli lütuflarından biridir.

Beyit

“Köleliği ve hükümdarlığı kısmet etmek (senin elindedir). Saadeti istediğin kişiye verirsin”.

Yeri göğü yaratan Allah’ın dergâhına gizli ve örtülü değildir ki, geçmiş vakıa ve olayları bilmek ve her vilayetin durum ve kalitesinden haberdar olmak sadece bilginin artmasına ve kazancın artmasına neden olabilir. Bu yüzden de saygı ve necabet sahibi olan şanlı şövalye Albay Karabağı Şah Emirhan Beylerov, Hicri 1263, Miladi ise 1847 yılında Şuşa kalesine geldiği zaman benimle, yani gerçek ve samimi dostu, eski çalışanı, uzun süre Karabağ Hanları hizmetinde bulunmuş-mirza ve vezir olmuş, onların hâkimiyetinden sonra ise yine büyük Rus devletinin hizmetçileri arasında olup verilen işleri yerine getirmeye çalışmış Karabağı Mirza Cemal Cavanşir’le (buluştu). Sohbet sırasında (bana karşı olan) iyilikleri için, ayrıca cömertlik ve ihsan kaynağı, bahşişler hazinesi, emirler ve büyükler sığınağı, seçilmişler ve küçükler koruyucusu, azametli büyük imparator ve kerametli hakanın muhabbetini kazanmış cihanın sığındığı padişahın halifesi, çeşitli nişanlar sahibi, Karacı General, Kont ve Kinez Mihail Semyonoviç Voronsov’a, -kadir ve merhametli Allah’ın inayeti hep onun üzerinde olsun, -gösterdiği samimiyete dayanarak dedi:

Muhteşem (Voronsov), kendi hükmü altında olan her bir vilayetin tarihini ve eski hanların hâkimiyetini, onların yetki ve kudretini bilmeye oldukça meraklı. Eğer bunları kaleme alıp, Karabağ vilayetinde ortaya çıkmış (tarihi) olayların gerçekliğini ve eski hanların yetki ve kudretini, doğru ve açık bir biçimde, keramet sahibi olan büyük Emir’in huzuruna arz eden olursa, oldukça beğenilmiş bir iş yapmış ve onların mübarek hatırının rızasını kazanmış olur.

Saygıdeğer Halife, Kinez’e beslediğim samimiyete ve özellikle onun bana karşı gösterdiği lütuf ve keremin böyle bir hizmeti kendim için büyük bir memnuniyet ve mutluluk aracı bilerek, kendimi keramet ve şevket sahibi olan o büyük Emir’in gözünde zerre kadar nazlandırmak ve böylece onun mutlu olmasına ve merhamet göstermesi saadetine ulaşmak istedim. Ona göre, Allah’a tevekkül ederek, eski tarihlerde okuduğum, yaşlı ve tecrübeli kişilerden duyduğum ve elli yıl içinde gözümle görebildiğim gerçek olayların hepsini, ne bir eksik ne bir fazla yazmaya başladım.

Ümit edilir ki, bu kitap onun şanlı dergâhına bir katkı olarak kabul edilecek ve icra ettiğim hizmetlerin biri ve samimiyetimin örneği olarak karşılanacaktır. (Bu işte) Allah'tan yardım ve başarı dilerim. Bu sayfaları birkaç kısma ayırdım ve her bölümde muayyen olayları yazmaya başladım. Allah yardımcı ve başarı bahşedendir.

Birinci Bölüm

Karabağ Vilayetinin Asıl Yerleşim Yerleri, Sınırları, Eski Şehir ve Nehirleri Hakkında

Eski tarih kitaplarının yazdığına göre Karabağ vilayetinin sınırı şöyledir: Güneyden Hudafer'in köprüsünden Sınık köprüye kadar-Araz nehridir. Şimdi (Sınık köprü) Kazak, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı cemaati arasındadır ve Rusya devleti memurları onu Rus istilahile Krasnı most, yani Altın köprü olarak adlandırılır.

Doğudan Kür nehridir ki, Cavad köyünde Aras nehrine kavuşarak gidip Hazar denizine dökülür.

Kuzeyden Karabağ'ın Yelizavetpol'la sınırı Kür nehrine kadar-Goran nehridir ve Kür nehri çoğu yerden (geçip) Aras nehrine ulaşır.

Batıdan Küşbek, Salvartı ve Erikli denilen yüce Karabağ dağlarıdır.

Nihayet, geçmiş yüzyıllarda (burada) karışıklıklar ve değişiklikler olmuş, bazen İran, Rum (Türkiye) ve Türkistan padişahları bu vilayetleri fethedip ayrı ayrı sınırlar çizmiş, kaleler inşa etmiş ve onlara başka isimler vermişlerdir.

Karabağ vilayeti Aran memleketinin bir parçasıdır. Çünkü Nuh, -ona Allah'ın selamı olsun, -zamanında tufan olduğunda ve tufandan biraz sonra Nuh'un evlatlarından biri Kür ve Aras nehirleri arasındaki Tiflis, Gence, İrevan, Nahçıvan, Ordubad şehirleri ve günümüzde Karabağ'da harabe olarak kalan Berde ve Beylagan vilayetleri ve topraklarının hükümdarı ve sahibi olmuş, buraları imar etmiş ve hepsine kendi ismini vermiştir. Onun adı Aran'dı.

Karabağ vilayetinde kurulan ilk şehir Terter nehrinin üstünde ve Kura nehrinin üç ağaçlığındaki² Berde şehri ve kalesidir. Eskiden o şehrin nüfusu Ermeni veya başka bir millettenmiş. Bağdat'ı imar ve Müslüman yaparak, -orada yerleşen eski Beni Abba-

² Bir ağaç-takriben 6-7 versttir. Bir verstte 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

siyye halifeleri zamanında, hicri 306, miladi 886'da³, bu şehrin nüfusu Müslüman oldu. Bundan sonra kurulan şehir Beylegan'dır ki, onu İran ve Fars şahlarından biri olan Padişah Kubad yaklaşık bin beş yüz yıl önce yaptırmıştır. O, Kür nehrinden, geniş Beylegan düzlüğüne kadar büyük bir kanal açtırarak, orada bir şehir kurdu ve etrafında Köndelençay'dan Gargarçay'a kadar köyler kurdu, cemaati yerleştirdi ve sınırlarını belirledi. Ahali oralarda ekinler, otlaklar, bahçeler yapıp, köyler kurdular. Eski zamanlarda o büyük kanalın adı Barlas idi, şimdi ise Govurark adı ile bilinir. Cengiz Han zamanına kadar o şehirde, kanal ve köyler ayakta idi.

635 (1237/38) yılında Cengiz Han'ın ordusu gelip, Beylegan şehrini kuşattı ve birkaç aydan sonra şehri alıp cemaatini yok etti. Karabağ vilayetinin ilçe ve köylerinin ahali Karabağ ve Şirvan dağlarına kaçtı. Beylegan şehri ve o büyük kanal bir müddet harabe olarak kaldı.

Padişah Timur, Türkistan'dan Rum vilayetine (Türkiye-Osmanlı) doğru saldırıya geçti. Rum hükümdarı Sultan Yıldırım Bayezid'le savaşarak, onu yendikten sonra, oradan döndü, Beylegan şehrini yeniden imar etti, birçok cemaat ve ahaliyi topladı ve kanalı yeniden tamir ederek şehre getirdi. Burası, bir süre daha Safevi dönemine kadar abad olarak kaldı. Safevi padişahları ve Nadir Şah zamanında orduların Gürcistan'a ve Şirvan'a gidiş – gelişi nedeniyle yine harabeye döndü, şehrin nüfusu ise etrafa dağıldı. (Şehir) şimdi de harabe halindedir.

Çünkü bu, büyük ve yararlı bir kanaldır. Bu kanalın suyu ile sulanan tarlalarda tahıl, çeltik, pamuk, çekil (dut) ağaçları ve diğer her türlü bitki ekilirse, bol ürün elde edilebilir. Öyle ki, bir çetvert⁴ buğdaydan yirmi çetvert, hatta ondan da fazla ürün toplamak mümkündür. Özellikle buranın çeltiği ve mısırı bol olur. Eğer bu bitkilerden bir çetvert ekilirse, yaklaşık elli çetvert, hatta ondan daha fazla ürün elde edilebilir. Bitkilerin ekimiye çok kolaydır. Öyle ki, bu işi iki baş boğa ile kolayca yapmak mümkündür. Eğer bu kanaldan gerekli şekilde ve uygun bir biçimde yararlanılırsa, onun etrafında beş altı bin aile köyler kurup, rahatlıkla yaşayabilir. Bu büyük kanaldan başka, Araz'dan çekilmiş birkaç daha kanal vardır. Eğer her kanalın etrafında yüz-iki yüz ailelik köyler kurulsa, ahali, tahıl, çeltik ve pamuktan bol ürün elde edip rahatlıkla yaşayabilir. Beylegan şehri üç yüz yıldan fazla harabe olmasına rağmen, Penah Han ve İbrahim Han'ın

3 Hıristiyan tarihi doğru gösterilmemiştir, çünkü hicri 306 yılı, 918 yılı Haziran ayının 14'ünde başlamış, 919 yılı.

4 Bir çetvert 250 puda eşittir. Put Rus ölçü birimidir. Bazen "put" da denir. 1 pud (=16.38 kg or 36 lb).

egemenliğinin ilk yıllarında bu kanallardan yararlanılmış ve hanlar onlardan gelir elde etmişlerdir. Kanalların adları şöyledir:

Kürek kanalı, Luvar kanalı, Mehmene kanalı, Gemici kanalı, Sarı ark, Ayaz kanalı, Taşgay kanalı, Han kanalı.

İkinci Bölüm

Karabağ Vilayetinin Tabiiliği, Eski Adet ve Kuralları Hakkında

İran'da olan cennetmekân Safevi sultanlarının döneminde:

Karabağ vilayeti ve Dizak, Verende, Haçın, Çilebörd, Taliş'tan oluşan Ermeni Hamse⁵ ilçeleri ve illeri rahmetli Nadir Şah zamanına kadar Gence beylerbeyinin hüküme tabi olmuştur. Cevanşir, Otuziki, Bergüşat ve diğer başka iller arasında küçük hanların olmasına rağmen, bunların hepsi Yelizavetpol beylerbeyine bağlıydı. Nadir Şah, Tiflis, Gence, İrevan, Nahçıvan ve Karabağ vilayetlerini, Rum halkı ve ordusunun elinden alıp kendi emrine geçirdikten sonra, Karabağ vilayeti yine kısa süre Yelizavetpol beylerbeyine tabi olmuş ve bazı dönemlerde de Azerbaycan serdarının emrine geçmiştir. Her ilin ve ilçenin hanları ve melikleri vardı. Bunlar Azerbaycan serdarının isteği üzerine padişahın emirlerini yerine getiriyorlardı. Bu durum, Nadir Şah'ın Hicri 1160, Miladi 1743'te⁶ öldürüldüğü güne kadar devam etmiştir.

Üçüncü Bölüm

Merhum Penah Han'ın Asıl Kökeni ve Karabağ Vilayetindeki Hükümdarlığı Hakkında

Merhum Penah Han'ın ailesi Dizak'ın Cevanşir ilindedir. Bu il eski zamanlarda Türkistan'dan gelmiş Behmenli boyunun bir kolu olan Sarıcalı oymağındandır. Bunların ataları Cevanşir ili arasında ünlü, tanınmış, merhametli, mal mülk sahibi olmuş insanlardı.

Merhum Nadir Şah, Karabağ, Gence, Tiflis ve Şirvan eyaletleri aldıktan sonra, şehir ve kasabalardaki görüp tanıdığı her cesur ve iş bilin insanı yanına çağırıp, kendi yakın çalışanları arasına alır ve onu para, saygı ve makam sahibi yapardı. Böylece halk arasında Penah Ali Bey, Sarıcalı Cevanşir adı ile şöhret bulmuş, her işte ayrı bir yere

5 Hamse-beşlik demektir. Adı geçen beş ilçeye "hamse" denilirdiler.

6 Hicri 1160 yılı miladi 1747 yılına eşittir. Nadir Şah da 1747 yılında öldürülmüştür.

sahip olmuş, isim kazanmış, savaş ve mücadelede eşi ve benzerine üstün gelen ve özellikle merhum Nadir Şah'ın, Osmanlı birlikleri ile yaptığı savaşlarda kahramanlık göstermiş ve Penah Han'ı da kendi yanına götürmüştür. O da gerek yolculukta, gerekse evde sadakatle hizmet etmeye çalışıp, şahın yanında makam ve hürmet sahibi olmuştur. O, verilen tüm görevleri yerine getirirdi.

Birkaç yıl böyle geçti. Nadir Şah'ın ona karşı merhameti günden güne artmaktaydı. O, rütbe ve makamda tüm eşitlerine karşı öne geçti. Şah'ın evinde ve halk arasında olan bir kaç kötü niyetli kişi, kıskançlık âdeti gereği, gizli saklı Penah Han'ı, merhum Nadir Şah'ın yanında o kadar kötülediler ki, merhum Şah'ın ona karşı olan sevgisini husumete çevirdiler. İşin gerçeğinden haberdar olan Penah Han, can korkusundan, şah Horasan'da olduğu zaman, fırsat bulup birkaç akrabası ve yakın adamı ile 1150 (1737/38) yılında Karabağ vilayetine kaçtı. Şah kaçtığını haber alarak, onu yolda yakalamak için müteakip atlılar gönderdi. Fakat mümkün olmadı. Azerbaycan serdarına, Gence, Tiflis ve Şirvan hâkimlerine kat'î fermanlar gönderildi ki, Penah Han'ı nerde bulurlarsa, tutup şahın huzuruna göndersinler. Şah'ın emriyle Penah Han'ın ailesini ve akrabalarını çokça incitip, ceza verdilerse de fayda vermedi.

Penah Han Karabağ toprağına ulaşip zamanını yakın adamları ile birlikte gâh Karabağ'ın dağlarında gâh da Şeki vilayetinin Gabele ilçesinde geçiriyordu. O zaman yaklaşık, on beş yaşında olan büyük oğlu İbrahim Halil Han, Horasan'da, kendi evlerinde yaşıyordu. Birkaç zaman sonra o da muhterem babasının ardından Karabağ'a geldi.

Bu durum iki-üç yıl devam etti. Nihayet, Nadir Şah, hicri 1160 yılından (1747) yılında öldürüldü. Penah Han, Karabağ'ın ortada kalmış ahalisi arasında ortaya çıktı, becerikli delikanlıları başına toplayıp, Gence, Nahçıvan vb. yerleri yağmaya başladı. Yanında bulunan tüm delikanlıları ve kendisinin yakın adamlarını mal-mülk, elbise, at ve silah sahibi yaptı. Bu dönemde haber ulaştı ki, bir zamanlar şah tarafından Horasan'a gönderilmiş Cevanşir ve başka şehirler kendiliğinden topyekûn oradan taşındı, vatanlarına geri döndü. Penah Han, yanında bulunan kişilerle birlikte Karabağ illerini karşılamak için Irak ve Azerbaycan sınırına kadar gitti. Onu sağ salim gören, cariyeye ve yardımcılarının çokluğunu gözlemleyen tüm şehir ahalisi ve akrabası sevindi ve Penah Han'la beraber Karabağ toprağına girdiler. Herkes önceki yurduna gidip rahatlandı. Şehirlerin cemaati yokluktan çıkmış, soyulmuş, çile çekmiş ve yoksul olduğuna göre Penah Han, onların ve kendi akrabalarının becerikli gençlerin birçoğunu kendi tarafına çekerek Şirvan, Şeki, Gence, İrevan ve Karabağ vilayetlerini yağmaya başladı. Tüm delikanlıları

mal-mülk sahibi yaptı. Mal, at ve hil'at dağıtmakla, başka insanların da samimiyetini kazandı; muhalefet edenleri ise öldürmek ve cezalandırmak yoluyla tabi etti. Cevanşir, Otuziki ve başka şehirler ve köylerin ahalisinden hiçbir kimse Penah Han'ın emrinden çıkmaya cesaret edemezdi.

Şirvan ve Şeki yöneticileri Penah Han'ın Karabağ vilayetinde böyle bir bağımsızlık arzusunda olduğunu görüp-duyunca, onu kendileri için zararlı saydılar. Her ikisi Penah han'ı ortadan kaldırmak için ittifak yaptılar.

Hatta Karabağ'ın Ermeni Hamse ilçeleri ona tabi olmadığı zaman (Penah Han) çevre hanların kendi üzerine hücum etmeleri halinde, aile ve akrabalarının, hizmetçi ve yakın adamlarının ve (şehir-boy-soy) büyüklerinin korunması için şehirlerin arasında uygun bir yerde hemen bir kale yapılmasını gerekli görmüştü. Meşveretten sonra, şimdi Kebirli ilçesi içinde bulunan Bayat kalesinin kalesi yapıldı. Kısa zamanda sağlam duvar ve hendek hazırlandı, pazar, hamam ve cami yaptırıldı. Han, tüm ailesini, akrabalarının ve el büyüklerinin yakınlarını oraya topladı. Çevrede bulunan halk, hatta Penah Han'ın terakkisinin, onun tavır ve muhabbetini duyan Tebriz ve Erdebil vilayetlerinin birçok ahalisi ve sanatçıları bile kendi aileleri ile birlikte gelip Bayat kalesinde yerleştiler. Bayat kalesi Hicri 1161, Miladi 1745 yılından bir yılda inşa edilmiştir.

Bayat kalesi sağlamlaştıktan ve Penah Han'ın halkı arttıktan sonra, onlardan fazlaca zarar gören Şirvan ve Şeki hâkimleri ittifak yapıp, Penah han'ı ortadan kaldırmak için büyük bir orduyla Bayat kalesine hücum ederek onu kuşattılar.

Merhum Penah Han, her iki-üç günde bir kez akrabalarının ve kendi boyunun tanınmış atlıları ve başarılı hizmetçileriyle birlikte kaleden dışarı çıkarak, neredeyse düşman ordusu arasında büyük meydanda savaşıyor, kahramanlıklar gösteriyor, Şirvan ve Şeki ordusuna karşı galip gelerek kaleye dönüyordu.

Şirvan ve Şeki hanları⁷ hiçbir şey yapamadılar. Kuşatma bir aydan fazla sürdü. Her gün askerlerinin ölmesi, at ve eşeklerinin yağma edilmesini gören hanlar pişman ve perişan halde çekip gittiler ve herkes kendi vilayetine geri döndü. Zamanının kâmil adamlarından olan Şeki vilayetinin hâkimi Hacı Çelebi dönerken şu sözleri dedi: Penah Han bir han idi. Biz geldik onunla kavga ettik ve bir şey de yapamadık. Biz şimdi onu şah yapıp dönüyoruz.

7 Kerim Ağa Fatih, Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi, Çev.: Muhammet Kemaloğlu, Turan-İlim, Fikir ve Medeniyet Dergisi, Sayı: 18, İstanbul, 2013, s.125-139.

Bu olaydan sonra, hâkimiyet ve bağımsızlığı günden güne artmakta olan Penah Han, Ermeni Hamse illerini kendine tabi etmek fikrine sarıldı. İlk önce Çilebörd, Taliş ve Dizak melikleriyle husumeti olan, Verende ilçesinin eski meliki Melik Şahnazar Bey, merhum Penah Han'a itaat etmeyi uygun görüp, onun (teklifini) kabul etti ve var gücüyle ona dostluk ve samimiyet gösterdi. Penah Han da saygı ve devlet sahibi olan böyle bir büyük zatın itaat etmesini kendisi için mutluluk sanıp, ona karşı saygı ve hürmeti günden güne artırırды

Haçın ilçesinin meliki bir süre düşmanlık ederek dirense de, sonunda (hana) tabi oldu ve merhum Penah Han tarafından atalarından kalmış ve şimdi de mevcut olan kendisinin ayrıca mülküne atadı. Bütün Haçın ahalisi itaat ederek verilen hizmetleri doğruca yerine getiriyorlardı. Dizak, Çilebörd ve Taliş melikleri ise birkaç yıl ona düşmanlık yaptılar. Sonunda, baskı ve gerekli tedbirlerden sonra (onlar da) itaat ettiler.

Beş yıl Bayat kalesinde yaşadıktan sonra, etrafı düşman sarıp sarmaladığı için burada ebedi şehir ve kale yapmanın gereksizliği görüldü (tavsiye görülmedi). Karabağ topraklarındaki hayvanlarının düşmanlarla yapılan mücadele zamanında, sağlam, geçilmez dağlarda koruyabilmeleri için kalenin Karabağ dağlarına bitişik bir yerinde yapılması gerekli görüldü. Şah çeşmesinin üstünde Terneküt⁸ adlı yerde yaşayan Haçın ilçesinin ahalisi hep Penah Han'a karşı düşmanlık besleyerek, onunla düşmanlık ettiklerinden (Penah Han) öncelikle onların fitnesinin gidermeye karar verdi. Süvari ve Piyade orduyla üzerlerine gitti. Haçın ilçesinin ahalisi iki bini tüfekli ve aileleri ile birlikte Ballıkaya yakınında bulunan sağlam bir yerde sığınıp, düşmanlık ve direnişe başladılar. Merhum Penah Han, onların mevziisine saldırdı. Üç gün kesintisiz şiddetli bir savaş oldu. Üçüncü gün Penah Han onların mevziisini aldı...

Böyle bir geçilmez yerin ve iki bin kadar silahlı adamın sağlam mevziisi, Penah Han'ın eline geçtikten sonra çevredeki ahalinin ve Hamse ilçeleri halkı büyük bir korku sardı. Onlar Penah Han'la gâh barış ve uzlaşma içinde yaşıyor, gâh da ona düşmanlık yapıyorlardı. Çok fazla nüfusu cemaati ve devleti olan Çilebörd ve Taliş bölgelerinin eski melikleri Melik Hatem ve Melik Usub Bey'le birkaç kez savaşıldı. Sonunda onlar direnemedi, bir süre zor geçitleri olan yerlerde, derin derelerde, yüksek dağlar başında yaşadılar. Ekinlerine, bağlarının ve hayvanlarının Penah Han'ın adamları ve ordusu tarafından paylaşıldığını ve yağma edildiğini, yaşamlarının kötüleştiğini görüp, bıktılar;

8 Terneküt-Terter çayın orta akımı kısmındadır

evlerini, bağlarını ve ekinlerini terk ederek, Gence taraflarına kaçtılar ve yedi yıl Gence ilinde ve Şemkir ilçesinde kaldılar.

Penah Han, Haçın ahalisinin fesat ve adavetinden kurtulduktan sonra, Haçın ilçesine ayrıca bir melik belirledi. (İlçenin) geride kalan ahalisi ona itaat etti.

Bu olaydan sonra, şimdi Şahbulağı adı ile ünlü olan Terneküt kalesi yapıldı. Alınan karara göre Bayat kalesini terk ettiler. Şahbulağı'ndaki büyük çeşme yanında kale yaptılar, onun etrafında yüksek yerde geniş duvar ördüler, pazar, çarsu (meydan), hamam ve cami inşa ettiler. Hicri 1165 (1751/52) yılında, şehir cemaatinin tüm evleri-büyüklerin, sanatçıların, Han'ın yakın adamlarının ve hizmetçilerinin (ailesi) Şahbulağı kalesine aktarıldı.

(Han), tamamen bağımsız olarak üç-dört yıl Şahbulağı'nda yaşadı. Merhum hanın günden güne artmakta olan bağımsızlık şöhreti, adamlarının fazlalığı ve kudretinin sesi etrafa yayıldı. Şirvan, Şeki, Gence, İrevan, Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ Hanları, Penah Han'ın yanına elçi ve mektup gönderip, onunla dost ve müttefik olmak istediklerini bildirdiler. O da hanların bazılarıyla akraba oldu. Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ yönetimi altında olan Nahçıvan'ın Zengezur, Tebriz'in Kapan ve Karabağ'ın Çuldur ve Meğri⁹ ilçelerinden el uzatarak tamamına sahip oldu. Onları, Karabağ'ın başka halklarına katarak, hepsine melikler ve sultanlar tayin etti. Herkes merhum Penah Han'ın emrine girdi ve şimdi de öyledir.

Dördüncü Bölüm

Merhum Penah Han'ın Adına Hanlık Fermanı Yazılması Ve Onun Hâkimiyeti Hakkında

Merhum Nadir Şah öldürüldükten sonra, yeğeni Aligulu Han, Adil şah¹⁰ lakabıyla merhum Nadir Şah'ın şahlık tahtına çıktı. Adil Şah, tarafından Azerbaycan ülkesine serdar tayin edilmiş Tebriz şehrinde yaşayan Emir Aslan Han, Penah Han'ın Karabağ'da

9 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Bayramov, İbrahim, Meğri Toponiminin Etimolojisi Hakkında, Çev.: Muhammet Kemaloğlu, ANEMON, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, Aralık, 2013,s.63-68.

10 A. Bakıhanov yazıyor ki, o, Alişah lakabıyla tahta çıkmıştır (Bkz. A. Bakıhanov, "Gülüstani-İrem", Bakü, Azerbaycan SSR İA Yayıncılık, 1951, s. 159).

olan bu şekildeki bir şöret ve bağımsızlığını duyunca, kendi adıyla ona (hediye olarak) at, kılıç ve hil'at göndererek, onu Adil Şah'a itaat etmeye davet ve teşvik etti¹¹.

Merhum Penah Han, onun elçilerine layık olan saygı ve yakınlığı gösterdi. Yılların başarılı, muteber, tanınan muhtarlarından birkaç kişiyi elçilerle birlikte Emir Arslan'ın yanına gönderdi. Çünkü henüz şimdilik bir böylesine bir şevket ve devlet sahibi olan Emirle düşmanlık yapmanın ve savaşın zamanı değildi. (Öte yandan) çevrede bulunan bazı vilayetlerin hanları, sözde bir dostluktan ve sadakatten dem vurmalarına rağmen, kalpte Penah Han'ın kötülüğünü istiyorlardı. Bu yüzden o, Adil Şah'ın devletine itaat etmeye hazır olduğunu ve ona hizmet edeceğini belirterek, sadakatini gösteren cevaplar ve hediyeler gönderdi.

Serdar Emir Aslan, böyle bir itaati ve elçilerin gelişini Adil Şah devleti için büyük bir hizmet kabul edip, Adil Şah'ın huzuruna mektup yazdı.

Hicri 1161¹², Miladi 1745 yılından ilk yılında Adil Şah'ın (Penah Han'a) Han adı verilmesi ve Karabağ Hâkimliği görevine atanması hakkında imzaladığı kararname değerli hil'at, altın eğerli at ve taşlarla süslenmiş kılıçla birlikte Serdar Emir Arslan'ın yakın adamı aracılığıyla, o zaman yaşadıkları Bayat kalesine gelip ulaştı. Serdar Emir Aslan kendisi de Penah Han'a ayrıca yardımlar göndermiş, Penah Han'ın elçi sıfatıyla gönderdiği muhtarlara hil'at ve bahşişler verip, onlara saygı ve sevgi göstermişti.

Böylece hanlık ve yöneticilik adı Penah Han'a ilk kez merhum Nadir Şah'ın yeğeni Adil Şah'ın fermanı ile verilmişti.

Az bir zaman sonra Penah Han'a haber ulaştı ki, merhum Nadir Şah'ın oğlu Şahrüh Mirza, Adil Şah olarak adlandırılan Aligulu Han'ı öldürerek, Horasan'da şahlık tahdında oturmuş ve Irak, Azerbaycan ve Fars topraklarında karışıklıklar çıkmıştır.

O zaman Penah Han, Gence, İrevan, Nahçıvan ve özellikle Erdebil eyaletlerini ele geçirmek ve o yerlerin hanlarını kendine tabi etmeye karar verdi. Az bir sürede onların bir kısmını zorla, bir kısmını ise mektup ve elçi göndermek ve akrabalık yoluyla kendi itaati altına aldı. Özellikle, Sarıcalı Dergahgulu Bey'i Erdebil'e yönetici yaptı. Gence Hanzadeleri'nden istediği kişiyi yönetici yapıyor, istemediğini ise görevinden alıyordu.

11 Mirza Adıgüzel Bey yazıyor ki, Emir Aslan Han Penah Ali Bey'i görmek arzusu ile gelip, onunla buluştu.

Bkz. Mirza Adıgüzelbey, "Karabağname", Bakü, Azerbaycan SSC. İA Yayıncılık, 1950, s. 55.

12 Hicri 1161 yılı, miladi 1748 yılına eşittir.

O vilayetlerin hanlarının çocuklarından birkaçını rehin adı ile tutsak adıyla Şahbulağı kalesinde tutuyordu.

Bu durum, Muhammed Hasan Han Kacar'ın Mazenderan, Irak Azerbaycan taraflarında kendini bağımsız ilan ettiği güne kadar devam etti. Devlet çalışmalarını bir an bile unutmayan merhum Penah Han'ın iş ve becerikli adamları, Han'ın emrine göre danışmak için toparlanıp dediler: "Merhum Nadir Şah vefat ettikten sonra bizimle Aligulu Han ve Serdar Emir Arslan'ın arasında barış, ittifak ve dostluk ilişkisi devam etmekteydi. Şimdi böyle bir münasebet ve dostluk ilişkisi bizimle Muhammed Hasan Han arasında muhtemelen olamayabilir. Çevre hanlara da bir o kadar inanmıyoruz. Onların Muhammed Hasan Han'ı üzerimize tahrik ederek, onunla birlikte bize karşı çıkacakları ihtimali vardır.

(Böyle bir durumda) Karabağ'ın illeri, tanınmış adamları Kızılbaş askerinin ayağı altında ezilir, biz ise Şahbulağı kalesinde öyle bir kuvvetli düşmanın ve çevre hanların karşısında direnemeyebiliriz, tamamen yok oluruz. O yüzden bu işin çözümünü önceden halletmek gerekmektedir. Biz gerek dağların içinde sağlam ve geçilmez yerde ebedi ve sarsılmaz bir kale yapalım ki, onu güçlü düşman bile kuşatamamalı. Kalenin bir tarafı dağlarda olan şehirlere baksın ve etrafımızla olan bağıımız, ilişkimiz (bir an bile) kesilmemelidir."

Bu tavsiyeyi her zaman iyilik gösteren Melik Şahnazar Bey'e söylediler ve onun tavsiyesi ve kılavuzluğu ile Şuşa kalesini inşaaya karar verdiler. Han'ın birkaç uzman ve bilgili adamı gidip, kalenin yerini ve çevresini inceledi. Kalenin içinde iki-üç çeşmeden başka akarsu yoktu. Bu çeşmenin suyu ise neredeyse kaledekilere yetmiyordu. Ona göre, tahmin edilen yerlerde kuyu kazdılar ve buranın birçok yerinde su kuyuları açmanın mümkün olduğunu anladılar. Bu haberi merhum Penah Han'a iletiler. (Han) sevinerek, birkaç yakın adamı ile buraya geldi, burayı inceledi, kararlı bir şekilde kalenin temelini attı.

Hicri 1170, Miladi 1754¹³ yılında Şahbulağı kalesinin sakinleri olan tüm raiyetli-ayanın, meliklerin, mülazimlerin, şehirlerin ve bir sıra köylerin muhtarlarının ailelerini göç ettirip, bu kalenin içinde yerleştirdi. O zamana kadar burada evler yoktu. Burası,

13 Hicri 1170 yılı miladi 1756-57 yılına eşittir.

doğu tarafta, kalenin 6 verstliğinde¹⁴ yaşayan Şuşa şehri ahalisinin ekin yeri ve otağı oldu.

Halkı yerleştirip, herkese, özellikle kendisi için yurt ve imareti belirledikten sonra mahir ustalar, akıllı ve iş bilen adamlarla kalenin hisarını ördürdü. Merhum Penah Han'ın yaptırdığı duvar şimdi harabe bir şekildedir. Sadece bazı yerlerde duvarın kalıntıları görünür.

Kalenin yapılmasında bir yıl geçtikten sonra Ağa Muhammed Şah'ın babası Muhammed Hasan Han Kacar, Irak ve Azerbaycan ordusu ile Şuşa kalesini almak ve merhum Penah Han'ı kendine tabi etmek için Araz nehrinden geçip kalenin 37 km uzağında çadırlar kurdu. Merhum Penah Han'ı tabi etmek ve böylece Şuşa kalesini ele geçirmek için çok düşündü, önlemler aldı. Bir ay orada kaldı. Fakat bu kadar çok askeri olmasına rağmen kaleye yaklaşamadı. Aksine, Karabağ'ın başarılı ahalisi Muhammed Hasan Han ordusunun at ve katırını ve diğer hayvanlarını gerek açık, gerekse gizli olarak yağma ederek, ordusuna çok büyük darbe vurdu.

O zaman, Kerim Han Zend'in, Fars ülkesinin Şiraz kentinde kuvvet bulup ve asker toplayarak, Irak'ı ve Mazenderan'ı almak niyetinde olduğu haberi Muhammed Hasan Han'a ulaştı. Muhammed Hasan Han, böyle bir durumda kaleyi almak, Gence'ye, Şirvan'a ve başka yerlere sahip olmak fikrinden vazgeçerek, hızla Irak, Fars ve Mazenderan'a doğru harekete geçti. (Fakat) Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han gelinceye kadar tüm Fars vilayetini, Irak ve başka vilayetlerin birçok yerlerini ele geçirip, Muhammed Hasan Han'la savaşa hazırlanmıştı. Diğer taraftan da Muhammed Hasan Han Azerbaycan'ın, Gilan'ın ve başka yerlerin kalabalık ordusu ile Kerim han'ı korumak için İran'a-Pers'e doğru hareket etti. Fakat şans ve devlet Allah vergisi olduğundan, Muhammed Hasan Han'ın birkaç yakın adamı ihanet etti ve onu öldürdüler ve büyük mansıp ve armağan almak niyetiyle, başını kesip Kerim Han'ın yanına götürdüler. Böyle alçak işlerde, büyüklerin ve serdarların uğradığı böyle durumlarda hürmet ve saygı göstermek, serdarların üzerine düştüğünden, Kerim Han, Muhammed Hasan Han'ın katillerini merhamet ve hediye mahrum ederek, diğerleri de iyi ağalarına-hanlarına karşı böyle bir ihaneti yapmasınlar diye onlara cezalandırdı.

Muhammed Hasan Han olayından sonra, Nadir Şah'ın serdarlarından biri olan Urmiye'li Feteli Han Afşar, devlet iddiasıyla Urmiye vilayetinde başkaldırarak, tüm

14 Bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feet'e karşılık gelmektedir.

Azerbaycan'ı aldı. Merhum Penah Han'ın yanına mahir elçiler gönderip, onu itaate ve ittifaka davet etti. Fakat Penah Han böyle serdarlara itaat etmeyi haklı olarak, kendisi için eksiklik ve utanç kabul edip, elçileri kaba cevaplarla geri çevirdi.

Elçiler dönüp (yerlerine) ulaştıktan sonra Feteli Han, Azerbaycan, Urmiye ve diğer vilayetlerin ahalisinden çok asker toplayıp kaleyi almak, Karabağ'ı ele geçirmek ve Penah Han'ı ortadan kaldırmak amacıyla Şuşa kalesine gelip kalenin 9 km uzağında kamp kurdu.

Gizlice merhum Penah Han'a düşmanlık besleyen Çilebörd ve Talış ilçesinin me-likleri Feteli Han'ın yanına gittiler. Onlar, altı ay kalenin yakınlarında kaldılar. Her birkaç günde bir, merhum Penah Han'ın ordusu ile Feteli Han ordusu arasında çarpışma oluyor ve her defasında merhum Penah Han'ın ordusu Kızılbaş ordusuna galip geliyordu. Bu süreçte başarılı olamayan Feteli Han (durumunun) günden güne zorlaştığını ve yenildiğini (arttığını) düşünüyordu.

Nihayet, bir gün, kendisinin tüm atlı ve piyade birlikleri ve adı geçen ilçelerin meliklerinin piyadeleri ile birlikte saldırıya geçip, Şuşa nehrinden geçerek, kalenin yarım verstliğine ulaştı.

Bir taraftan da Penah Han, tanınmış yiğit delikanlılar, şehirlerin bunun yanı sıra Verende ve Haçın mahallerinin yetenekli tüfeklileri ile birlikte, diğer taraftan ise kentlerin süvari kumandanları merhum Penah Han'ın cesur akrabaları ile beraber saldırarak Feteli Han ordusunu savaştan vazgeçinceye kadar onları derin derelerde ve dar geçitlerde tutup öldürmeyi sürdürdüler.

Bu saldırıda Feteli Han'ın ordusunun, yaklaşık iki bin kadar yaya ve süvarisi yok oldu ve esir düştü. Mağlup olan (düşman) sonsuz perişanlık ve pişmanlıkla kendi kampına döndü. Penah Han ise esirleri ve ele geçen ganimeti alıp, zafer ve galibiyetler kaleye geldi.

Bu olaydan sonra Feteli Han Afşar, ordusunun yenilgisi ve kış mevsimi yaklaştığı için, barış ve uzlaşma önerdi. Mahir elçiler gönderip, söz verdi ve şöyle vaatte bulundu: "Eğer Penah Han, askerimden aldığı esirleri geri verirse, benimle ittifak ve dostluk yaparsa, kızımı onun büyük oğlu İbrahim Halil Ağa'ya vereceğim. (Böylece) ebediyen akraba ve dost olacağız. Tabii ki İbrahim Halil Efendi'yi bana göndermek şartıyla bunu yapacağım. O ise orduda Şerbet içilip, nikâh kıyıldıktan ve iki-üç gün burada (misafir) kaldıktan sonra geri dönsün. "

Penah Han'ı emin olsun diye İbrahim Halil Ağa dönünceye kadar kendisinin evladı ve akrabalarından üç tanınmış şahsı teminat adı ile bulundurması için Penah Han'ın yanına göndermişti.

Merhum Penah Han, Feteli Han'ın yeminine, ailesini ve akrabalarını göndermesine inanıp, İbrahim Halil Ağa'yı birkaç muhtar ile Feteli Han'ın ordusuna gönderdi. Feteli Han, bu haberi duyunca sevindi. Çocuklarından birkaçını onu karşılamak için gönderdi. İbrahim Halil Ağa'yı saygı, şatafat ve şarkılarla-müzik ile orduya getirdiler. Saatin geç olduğunu bahane ederek, İbrahim Halil Ağa'yı iki gün ordugâh ve keyif meclislerinde beklettiler. Bu süre içerisinde kaleye, Penah Han'ın yanına defalarca güvenilir, tatlı dilli adamlar gönderip, adetleri üzere insanları aldatmak-kandırmak ve kendi işlerini yapmak için tüm hileleri ve yapılması gereken resmi töreni yaptılar. O iki günün içerisinde esir ve tutsaklarını kurtardılar. Üçüncü gün ise İbrahim Halil Ağa'yı ve muhtarları tutsak gibi, kendileriyle beraber alıp gittiler ve Urmiye kalesine ulaşınca kadar hiçbir yerde durmadılar.

Bu olaydan dolayı merhum Penah Han ve Karabağ'ın o ayanları çok perişan, pişman oldular. Nihayet, üzülmeyen, pişmanlığın faydasız olduğunu düşünerek, İbrahim Halil Ağa'yı kurtarmak ve Fethali Han'ı korumak için tavsiye ve tedbirler almaya başladılar.

Perverdigari-alem (Allah, M.K), insi-cinsi yaratan yaratıcı, her an ve zamanda, doğru, vefalı ve hakka inanan adamların dostu ve yardımcısıdır. Özellikle o, ahd ve sözünde duran, alçaklık ve pişmanlıkla sonuçlanacak hile ve kötülükten kaçan kişilere başarı ve zafer verir. Buna göre de böyle bir zamanda Irak ve Pers topraklarında devlet sahibi olmuş Kerim Han Zend, Allah'ın yardımıyla tamamen bağımsız oldu. O, adı geçen Fethali Han'la düşmanlığa başladı, kendi akrabalarından bir kişiyi¹⁵ Feteli Han ile savaşmak için onu Irak ve Fars birlikleri ile Azerbaycan'a gönderdi, Feteli Han da bu haberi duyunca, Kerim Han'ın orduları gelmeden, Azerbaycan'ın ve çevre (nahiyelerin) tüm birlikleri ile onun karşısına çıktı. İki tarafın orduları İsfahan yakınlarında savaşa başladılar. Kerim Han'ın ordusu mağlup, ordu komutanı olan akrabası ise savaş meydanında öldü. Feteli Han zafer kazanıp, Irak vilayetinin bir kısım yerlerini de aldıktan sonra geri döndü.

15 Mirza Adıgüzel Bey yazıyor, Kerim Han Zend, Feteli Han'ın savaşına kendi kardeşi İskender beyi gönderdi. Bkz. Adıgüzel Bey, a.g.e., s. 77.

Bu olaydan sonra Kerim Han Zend, intikam almaya karar verdi. Büyük bir orduyla Fars vilayetinden hareket ederek, Fethali Han'ı yok etmek azmiyle Azerbaycan'a yöneldiler. Azerbaycan'a ulaşmadan bir güvenilir adamını merhum Penah Han'ın yanına gönderip, ona karşı olan lütuf ve masumluğunu ve onunla müttefik olmak istediğini bildirdi. Gönderdiği mektubunda şöyle yazmıştı: "Feteli Han bizim sadece düşmanımız değil hatta kanlımız-hasmımızdır. Size karşı da oldukça alçak işler yapmış, yeminini, peymanını bozmuştur. Senin oğlunu hile ve desise ile götürüp esir etmiştir. Şimdi var gücü ile bize yardım etmeli ve bu işte hiçbir şeyden imtina etmemelisiniz. Çünkü intikam alırsak ve oğlunu kurtarırsak, siz sevindiğiniz gibi biz de arzumıza ulaşmış olacağız."

Penah Han yalancı ve sinsî düşmanı ortadan kaldırmak için karşısına çıkmış böyle bir tesadüfî, ganimet bilip, muntazam ordusu ve Karabağ'ın tanınmış süvarileriyle Azerbaycan toprağında Kerim Han'la buluştu. Kerim Han, ona karşı büyük izzet ve saygı gösterip, hil'atler verdikten sonra, Fethali Han'ı birlikte def etmek için Urmiye vilayetine doğru yola çıktılar.

Feteli Han da altındaki vilayetlerin kalabalık ordusu ile onların karşısına çıktı. Her iki ordu savaşa başladı. Nihayet, Feteli Han mağlup olup Urmiye kalesine çekildi. Birkaç gün sonra, itaatten başka çare görmeyip, Kerim Han'ın ise umut verici vaatlerini duyup, onun yanına geldi¹⁶. Kerim Han Urmiye kalesini ele geçirip bağımsız oldu.

İran'da şimdilik bağımsız bir kral olmadığı için Kerim Han, kendisine İran şahının vekili adı ve lakabı verip diyordu ki: "Bir padişah ortaya çıkıp tahta oturmayınca ben padişahın vekiliyim". Bu nedenle Kerim Han'ı vekil adlandırdılar. O, Urmiye'de tutsak olan İbrahim Halil Ağa'yı zindandan bıraktı ve kendi yanına çağırdı, ona at, kılıç, hil'at ve Karabağ Hanlığı ve hâkimiyeti fermanını verip, saygı gösterişle Karabağ'a uğurladı. Penah Han'a karşı olan muhabbetine göre ona ihsan ve yakınlık gösterip, "Bana karşı gösterdiğin sadakatin ve yardımın bedelini vermek için bir süre benim yanımda kalmanı rica ediyorum". Onu yanında Şiraz'a götürdü.

Merhum İbrahim Halil Han Karabağ'a geldi. Karabağ'ın ve diğer vilayetlerin halkı ona itaat etti, o ise hükümet ve hanlık tahtına çıkıp kimseye itaat etmeden, bağımsız olarak hükmetmeye başladı.

16 Bakıhanov'un yazdığına göre bu olay 1176 (1763) yılında vuku bulmuştur (Bkz. A. Bakıhanov, a.g.e., s. 165).

Merhum Penah Han az bir süre Kerim Han'ın başkenti olan Şiraz'da kaldıktan sonra eceli geldi, Şiraz'da Allah'ın rahmetine kavutu. Cenazesini büyük saygı ile Karabağ'a gönderdiler, şimdi Ağdam adı ile tanınan, kendisinin satın aldığı helal mülkünde gömdüler. Allah ona rahmet etsin.

Sürecin gidişi ve yaşanmış olaylardan da anlaşılmaktadır ki, merhum Nadir Şah öldükten sonra rahmetli Penah Han on iki yıl süren iktidarı döneminde hep fetih, zafer, uğur ve devlet sahibi olmuştur. Azerbaycan vilayetinin çoğu onun hükmü ve itaati altında idi.

Kerim Han, Fethali Han'ı kendisiyle beraberinde götürüp, İsfahan'ın yakınlarında, akrabasının savaşta öldürüldüğü yerde öldürdü. (Böylece) ondan intikamını aldı, ayrıca merhum Penah Han'a yalan yere yemin ettiği, hile ve desise yaptığı için. Allah onu cezasına kavuşturdu. Hile ve yalan tohumundan nedamet ve zarardan başka bir şey olmaz. Allah, hileyi, yalandan yemin etmeyi ve ahdi bozmayı kullarına yasaklamıştır. Tecrübeyle tasdik olmuştur ki, dostuna, kendisine iyilik edene, büyüğüne yalan söyleyen, hile ve ihanet eden, Allah'ın emriyle büyüklüğe ulaşmış büyük zatın merhametini saymayıp, ona hor bakan kişinin cezası hep zarar ve pişmanlık olmuştur. "Allah ödül ve ceza verendir. (O), hayır işe ödül, şer işe (ise) ceza verir."

Beşinci Bölüm

Merhum İbrahim Han'ın Hâkimiyeti ve O Zamanın Kuralları ve Olayları Hakkında

Merhum İbrahim Han, Hicri 1174-Miladi 1756¹⁷ yılından 1221 (1806) yılına kadar Karabağ hükümeti tahtında oturmuş, İran ve Rum padişahlarına itaat etmeden ve boyun eğmeden bağımsız bir şekilde hüküm sürmüştür. O'nun hükmü ve emri Şirvan, Şeki, Gence, İrevan, Nahçıvan, Hoy, Karadağ, Tebriz, Erdebil vilayetleri ve hatta Marağa, Irak ve Azerbaycan sınırı olan Kaplankuh'ta bile geçerdi. Vilayetlerin hanları merhum İbrahim Han'ın hükmü ve emri ile atanır veya görevden alınırlardı¹⁸. O, Avar ve Dağıstan

17 Hicri 1174 yılı 1760-61 yılına eşittir. Mirza Adıgüzel Bey yazıyor ki, İbrahim Han Karabaği, yönetime 1173 (1759) yılında atanmıştır.

18 Burada müellif açıktan açığa mübalağa ediyor. Çevre vilayetlerin hanların büyük etkisi olmasına rağmen İbrahim Han, İran devletinden izinsiz hanları ayarlamak veya görevden almak iktidarına sahip değildi. Özellikle, Tebriz, Hoy, Marağa ve İrevan hanları hiçbir zaman ondan bağımsız olmamışlardır. Bu abartı Mirza Adıgüzel Bey'de de gözlenir. Tahmin edilebilir, Mirza Adıgüzel Bey eserini yazdığı zaman Mirza Cemal'in kitabından yararlanmıştı (Bkz. Mirza Adıgüzel Bey, a.g.e., s. 77).

Valisi Ümme Han Nusal Han oğlunun muhterem ablasını alarak onunla da akraba olmuştu. Zaruret sırasında İbrahim Han, Dağıstan ve Lezgi vilayetinden asker isteyerek, onu Ümme Han ve başka askerlerle birlikte Karabağ vilayetine götürüp kendi evladı, kumandanları ve Karabağ ordusu ile gerekli yerlere gönderir, istediği kişiyi uyarır ve itaati altına alırdı.

Ayrıca, Şahseven, Karadağ, Hoy ve Gence vilayetlerinin hanları ile de akraba olmuştu.

Bunların hepsi ya güç, ya da akrabalık yoluyla onun itaatini yürekten kabul etmişlerdi. O, hatta Tebriz ve Karadağ vilayetlerinin bazı illerini kendi tanınmış kumandanlarına bağışlamıştı ki, onların gelirinden yararlansınlar. Kral adı taşımadığı için, İbrahim Han'ın devlet ve yüceliği-üluluğu İran padişahlarının büyüklüğünden eksik değildi. Adı geçen vilayetlerin hanlarının çocukları hep Şuşa kalesinde, merhum İbrahim Han'ın yanında rehin olarak yaşıyorlardı.

Bu durum, Şiraz'da rehin olarak tutulan Ağa Muhammed Han Muhammed Hasan Han oğlu Kacar'ın, Kerim Han'ın vefatından sonra, (o şehirden) kaçtığı günlere kadar devam etti.

Saltanat davasında (olan Ağa Muhammed Han) birkaç yıl uğraştıktan sonra Irak ve Fars'ı alıp, Tahran şehrini başkent yaptı. O, Hicri 1107 (1695-96) yılından¹⁹ Azerbaycan vilayetine gelip, İrevan ve Talış vilayetinden başka Araz'ın güney tarafında bulunan tüm vilayetleri aldı.

Bu olaylardan önce, İbrahim Han'a hil'at, kılıç, altın eyer ve esbablı at gönderip, itaate davet etmişti. Aralarında zahiri saygı ve görünürde-sözde bir itaat vardı. Elçi gelip gidiyordu. Yani İbrahim Han, rehin adı ile tatlı dilli, becerikli bir kişi olan Mirza Veli Baharlı ile birlikte kuzeni Abdussamed Bey'i onun yanına göndermişti. Şah da onlara oldukça saygı gösterip, kendi yanında tutuyordu.

Bu arada Ağa Muhammed Han, Kirman'da saltanat iddiasında bulunan düşmanı, yetenekli ve cömert Lütfeli Han Zend'e galip gelip, Kirman ahalsinin hepsini yok etti. İbrahim Han'la Ağa Muhammed Şah'ın arasını bozabilecek bazı olaylar ortaya çıktı. Abdussamed Bey, Mirza Veli Baharlı ve birkaç cariyesi ile Kirman kaçtı. Bunların ardından atlılar gönderildi. Atlılar gece gündüz yol giderek, onların önüne geçip, Serçem köyü ahalsine haber verdiler. Atlı ve yayalar Kızıl Özen nehrinin kenarında yolu kesip

¹⁹ Bu tarih yanlıştır; 1207 (1792-1793) tarihli olmalıdır.

Abdussamed Bey'le savaştılar. Abdussamed Bey kurşunla dizinden yaralandı. Onu arkadaşları ile beraber yakaladılar. Mirza Veli de yakalandı. Abdussamed Bey o yaradan dolayı orada vefat etti. Başka esirleri Mirza Veli ile birlikte şahın yanına götürüp, Tahran kentinde hapsedtiler.

Ağa Muhammed Şah, Şuşa Kalesi yakınlarında olduğunda merhum İbrahim Han'ın elçileri bazen onun yanına gelip gelirlerdi. Bir gün Ağa Muhammed Şah, İbrahim Han'ın isteklerinden dolayı sinirlenerek tutsakların infazı hakkında ferman çıkardı. Onun emriyle Mirza Veliyi Tahran'da topun ağzına kapatıp attılar. On kişiden oluşan başka esirleri de öldürdüler. Onlardan hiçbirini sağ bırakmadılar. Allah onlara rahmet etsin.

Altıncı Bölüm

(Bazı) Olaylar ve Ağa Muhammed Şah'ın Ölümü Hakkında

İbrahim Han'la Ağa Muhammed Şah'ın münasebeti bozularak aralarında kırgınlık meydana geldiğinden (şah) 1209 (1794-95)-yılında Tiflis, İrevan, Karabağ ve Talış eyaletlerini ele geçirmek için büyük bir ordu ve kalabalık bir askerle Azerbaycan'a doğru hareket etti. Öncelikle, kumandanlarının en büyüğü olan Aligulu Han Şahseven'i başka hanlarla birlikte İrevan kalesinin üzerine gönderdi. Kendisi ise tüm Irak, Fars, Azerbaycan ve Horasan birlikleri ile Şuşa kalesinin yürüdü, kalenin 9 km uzağında, Gövahan karargâhında ordusunu yerleştirdi.

Tiflis Valisi şevketli İrakli Han, İrevan hâkimi Muhammed Han ve Talış hâkimi Mir Mustafa Han, Ağa Muhammed Şah'a itaati kabul etmeyeceklerini ve birbirine yardım ederek, müttefik olacakları hakkında İbrahim Han'la yemin etmişlerdi. (Buna göre İbrahim Han) Karabağ topraklarının bir kısmını Tiflis'e, bir kısmını ise Şirvan vilayetine kendisinin tayin ettiği Mustafa Han'ın yanına gönderdi. Listede ve defterde isimleri belirtilmiş halkı ve orduyu Karabağ dağlarında ve kale içerisinde yerleştirip, Karabağ illeri ve ilçelerinden çok fazla yaya ve atlı topladı; kaleyi korumak için gereken tüm malzemeyi, büyük ve küçük topları kurdurup, şahla savaşa hazırlandı.

Ağa Muhammed Şah, otuz üç gün kale civarında kalmasına rağmen, o kadar büyük orduyla kalenin beş verstliğinden akan çaydan geçemedi. Karabağ'ın atlı ve yaya ordusu, illerin, köylerin kumandanları, Verende, Dizak ve Haçın mahallerinin melikleri ormanda, yollarda ve geçitlerde Kızılbaş ordusunu yakalayıp yağmalıyordu. Her gün

grup grup at, katır, deve ve başka tedarikleri, ordu için vilayetlerden gönderilen tahıl kervanlarını yağmalayarak ve ele geçirerek merhum İbrahim Han'ın yanına gelmişti.

İş öyle bir noktaya varmıştı ki, o zamanın hesabıyla bir katırı dört liraya, deveyi altı, bir adet iyi atı ise on liraya satıyorlardı. Düşman, Karabağ ordusunun gece baskınlarından korkarak, ordugâhının etrafında sağlam burçlar dikmişti. Bir gece Verende ilçesinin piyadeleri büyük bir grup ile giderek, Ağa Muhammed Şah'ın kendine özgü tüfeklileri tarafından korunan büyük bir burcu alıp, bir saatin içerisinde tüm tüfeklileri yok ettiler ve sağ kalan iki-üç kişiyi sabah olur olmaz merhum İbrahim Han'ın yanına getirdiler. İster gece, ister gündüz, Kızılbaş ordusunu bir an bile rahat bırakmıyorlardı. Üç-dört kez şah, kendisi büyük orduyla nehri geçmek ve kaleye yaklaşmak istedi. Bu taraftan hızlı yayalar, başarılı süvariler askerlerle birlikte (şahın) önüne çıkıp, kahramanca çarpıştılar ve onu yenerek geri döndürdüler.

Bu arada Gence hâkimi Cavad Han, zamanında merhum İbrahim Han'dan yüz çevirmiş ve Gence vilayetine gidip, Cavad Han'ın yanında vaktini geçirmiş Çilebörd ilçesinin meliki Melik Mecnun'la birlikte Ağa Muhammed Şah'ın yanına geldi. Ağa Muhammed Şah, bunların tavsiyesiyle bin yenilgi ve perişanlıkla kalenin yanından ayrıldı, Gürcistan'ı istila etmek amacıyla Tiflis'e doğru hareket etti.

Merhum İbrahim Han, Şah'ın hareketinden önce şevketli Gürcistan valisine şöyle haber gönderdi:

“Ağa Muhammed Şah, kaleyi işgal etmekte aciz kalmıştır, askeri ve ordusunun binek hayvanları çok fazla hasar görmüştür. Bu yenilgisini gidermek için Tiflis'i almak ve Gürcistan köylerini yağmalamaya karar verdi. Onun fitnesinin ve istilasını engel olmak için hazırlıklı olun”.

Ağa Muhammed Şah gerçek bir kuşatma dönemi yaşamış ordusunun ve hayvanlarının dinlenmesi için ordusunu Ağdam yakınlarına yerleştirdi. Burada bir aydan fazla dinlendikten sonra, Gürcistan vilayetini ve Tiflis şehrini almak için yola düştü. Cavad Han'la Melik Mecnun her yerde ordunun önünde gidip şaha kılavuzluk ediyorlardı. Tiflis'e vardıktan kısa bir süre sonra şehri işgal ederek²⁰ yaktılar. Kentin ve yakın köylerin nüfusunu yağmalayıp ve esir ettikten sonra Azerbaycan'a döndüler. Her yerde Kür nehri boyunca ile ilerleyerek Cevad köyü yakınlarında Araz'dan geçtiler, Muğan ovasında kışlak kurup, kışı orada geçirdiler.

20 Ağa Muhammed Şah, Tiflis'i 12 Eylül 1795'te almıştır.

Yaz gelince, İrevan Kalesi ve vilayeti henüz işgal olunmadan, Pers ülkesinde yine olaylar oldu, Kirman vesaire de ayaklanmalar ortaya çıkmaktaydı (Buna göre şah) işleri yoluna koymak için Fars vilayetine gitti.

Hemen o yaz, şah Fars'ta olduğu zaman, İbrahim Han, Dağıstan'dan asker getirip Gence'yi kuşattı. Tiflis'in kötü olmasına (Cavad Han) neden olduğu için İbrahim Han, bu işe Gürcistan valisini çekti. Oğlu ve kız kardeşini İbrahim Han'ın yanına rehin gönderdi. Bir daha İbrahim Han'ın itaatinden ayrılmayacağına söz verdi. Melik Mecnun ise çarpışma sırasında öldürüldü.

Ağa Muhammed Şah henüz Fars'ta ve Horasan ülkesinde olduğu zaman, büyük komutan General-Anşef²¹ Kont Valeryan Zubov büyük imparatoriçe Yekaterina'nın emri ve fermanı ile kalabalık bir orduyla Derbend'e varıp²² kaleyi aldı. Oradan Şamahı'ya gelip şehrin yakınlarında ordu kurdu.

Merhum İbrahim Han, oğlu Ebulfet Han'ı Karabağ'ın birkaç beyzadesi ile birlikte armağanlar, hediyeler ve cins atlarla, tam bir teslimiyet ve ilgiyle, büyük komutan Valeryan Zubov'un huzuruna gönderip, büyük Rusya devletine gönülden itaatini ve sadakatini bildirdi. Muhteşem imparatoriçenin adına samimiyet ve sadakatini andıran bir dilekçe de yazdı.

Büyük serdar Ebulfet Han'ı ve Karabağ beyzadelerini gereken saygı ve tazimle karşılayıp, İbrahim Han'ın dilekçesini Han'ın güvenilir adamı ve kendi eşik-ağası ile Derbent ve Kızlar yolu ile muhteşem imparatoriçenin huzuruna gönderdi. Bir prens-prens aracılığıyla İbrahim Han'a değerli armağan ve hediyeler gönderip, onu büyük kralın sonsuz merhametine aldı.

İbrahim Han'ın, oğlunu büyük komutanın yanına göndermesi haberi çevre hanların kulağına ulaşınca, Talış hanı Mir Mustafa Han, Şirvanlı Mustafa Han, Cavad Han, hatta İrevan, Nahçıvan, Hoy ve Karadağ hanları merhum İbrahim Han'ın yanına elçiler gönderip dediler ki, biz İbrahim Han'ın tavsiyelerinden çıkmayız. (O), Rusya devletine itaat etmeyi önerdiği için biz de merhametli Rusya Çarı'na samimiyetle itaat etmeyi kabul edeceğiz. İbrahim Han hanlar aldığı tüm mektupları yeniden büyük serdar Zubov'un huzuruna gönderdi.

21 Çarlık Rusya'sında general unvanı. Ordu Komutanı. Örn: Kafkas Ordusu Komutanı. M.K.

22 Kont Zubov'un ordusu 2 Mayıs 1796'de Derbend'e yaklaştı.

Gürcistan valisinin, Şirvan, Hoy, İrevan ve başka hanlara oranla daha eski yurt, geniş toprak ve büyük devlet sahibi olmasına bakmayarak, o, İbrahim Han'ın tavsiyesinden ayrılmıyordu. Çünkü Avar ve Dağıstan hâkimi merhum Ümme Han ve o yerlerin başka emirleri, İbrahim Han'a yakın ve akraba oldukları için ona itaat ediyorlardı. Gürcistan Valisi ile merhum İbrahim Han'ın arası bozulduğu zaman Ümme Han ve başka Dağıstan hanları İbrahim Han'ın talimatı üzere büyük orduyla Gürcistan'a gidip, çok fazla hasarlar veriyorlardı. Örneğin, 1199 (1784-85) yılında İbrahim Han'la valinin arası bozulduğu zaman, Avar hâkimi Ümme Han büyük orduyla Gürcistan'a gidip, Sıgnak kalesini ve Gümüşhane'yi istila etti, çok kişiyi öldürdü, ahalinin geriye kalanını kadın ve çocuklarını esir ederek, birçok çevre köyleri yağmaladı. Oradan Ahıska vilayetine, Süleyman Paşa'nın yanına giderek kışı orada geçirdi. Osmanlı Sultanından çok fazla hil'at ve armağan aldı. İlkbaharda yine Gürcistan'dan Dağıstan'a döndüğünde geçiş güzergâhında ve sınır başında olan Vahan kalesini kuşattı. (Gürcü) prenslerinden prens Abaşidze kendi aile ve akrabasıyla nu sağlam kalede yaşıyordu. (Ümme Han) kaleyi istila ederek, insanların çoğunu öldürdü. Kalenin geride kalan kadın ve çocuğunu esir, mal-mülkünü ise yağmaladı. Prens Abaşidze'nin bir kızını bir kısım şeylerle armağan ve hediye olarak İbrahim Han'ın yanına gönderdi. İbrahim Han ise onunla evlendi. Prens Abaşidze'nin o kızından bir oğlu ve bir kızı oldu. Prens Abaşidze'nin başka bir kızını Ümme Han aldı. Bu açıdan valinin İbrahim Han'a ihtiyacı çoktu. Şirvan, Şeki, Gence, İrevan, Hoy, Karadağ, Nahçıvan, Talış ve Tebriz hanları gibi Şahseven ve Şegaki hanları merhum İbrahim Han'a itaat ederek, onun sözünden çıkamamaları da (buna bir sebep idi). Tiflis Valisi de ihtiyat ederek, büyük Rusya devletine samimiyetle itaat etmeye karar verdi, elçi ve dilekçe gönderdi.

Herkesin büyük (Rusya) devletine itaat etmeye hazırlandığı bir zamanda, büyük imparatoriçe vefat etti²³. Büyük komutan Zubov, Ebulfet Han'ı, Karabağ'ın beyzade ve muhtarlarını büyük saygı ve çok fazla hil'at ve hediye ile yolcu etti, merhum padişah Pavlus'un emrine göre geri döneceğini İbrahim Han'a haber verdi.

Bu haber hem gam kedere, hem de Ağa Muhammed Şah'ın itibarının artmasına neden oldu. Çünkü o, merhum İbrahim Han'ı kayıp vermeden, hoşluk ve mülayimlikle kendisine tabi etmek fikrinde idi. Fakat İbrahim Han'ın savaşız ebedi Rusya devletine itaat edip, samimiyet göstermesi, İslam ve İran Kralı'ndan yüz çevirmesi onu oldukça

23 İmparatoriçe II. Ekaterina 6 Kasım 1796'da öldü.

kızdırmıştır. (Buna göre) merhum İbrahim Han'ı yok etmeye karar verdi, yaz aylarında büyük bir orduyla Azerbaycan'a doğru hareket etti²⁴.

Karabağ vilayetinde üç yıl süren kuraklık sonucunda tahıl ve başka bitkiler ürün vermediğinden, şiddetli kıtlık gerçekleşmiştir. Buğdayın fiyatı o kadar yükselmişti ki, hatta bir çetvert buğday o zamanın parası ile 45 liraya zor alınıyordu. Durum kötüleşti. Ağa Muhammed Şah, Kızılbaş ordusu ile Aras nehri yakınına ulaştı. Erzakların azlığından ve son birkaç yılın eziyetlerinden sonra Şuşa kalesinde böyle bir güçlü kralın önünde durmak zordu. Çaresiz kalan (İbrahim Han) eş-çocuğu, akrabaları, maruf beylerin ailesi ve sadık hizmetçileri ile birlikte kaleden taşındı, Car ve Tala tarafına gitti ki, orada durup, Dağıstan, Kürcistan ve başka vilayetler yardım ederlerse, hazırlık yapıp, savaşa hazırlansın, aksi takdirde oradan Dağıstan'a, kendi akrabası Avar hâkimi Ümme Han'ın evine giderek Ağa Muhammed Şah'ın eziyetlerinden korunsun.

O zaman merhum Han'ın yanında olup, ondan ayrılmak istemeyen hanlar arasında damadı Nesir Han, Ata Han Şahseven, yine damadı olan Şeki vilayetinin hâkimi Selim Han, Şeki vilayeti ve Şahseven beyleri ve onların çocukları da vardı.

Ağa Muhammed Şah, Aras kenarında İbrahim Han'ın kaleden çıkıp gittiğini duyunca ardından komutanlarla birlikte iki bine yakın atlı gönderdi, Gence yolunda veya Kür kenarında haberdar olup, ona yetişmelerini emretti. Gönderilen bu Şahseven ordusu, Terterçay köprüsünün yakınlarında merhum İbrahim Han'ın göç ve cemaatine ulaşarak savaşa başladı. Götürülen eşyaya, göç edenlere-insanlara ve başka kişilere zarar verilmedi. Onlar göçün bir kısım şeylerini yağmalayıp geri döndüler.

İbrahim Han, Kür nehri ve Şeki vilayetinden geçerek, Balaken ve Car toprağına geldi. Car ve Tala muhtarları ve başkanları merhum İbrahim Han'ı başka hanlarla birlikte alıp Dağıstan'a bırakmamaları hakkında Ağa Muhammed Şah'tan emir almalarına rağmen Car, Balaken ve İlisu ahalisi uzun süre İbrahim Han'dan sevgi gördükleri ve armağan aldıkları için ve hep onun itaatinde olup, emirlerini uydukları için (Hanın) endişelendiler. Ona gereken nezaket, saygı ve misafirperverliği göstererek, onu kendilerine inandırdılar. Onu yirmi gün Balaken toprağında sakladılar. O zaman Ağa Muhammed Şah'ın Şuşa kalesinde öldürülmesi haberi İbrahim Han'a ulaştı.

Ağa Muhammed Şah'ın öldürülmesinin ayrıntısı şöyledir:

24 Bu olay 1797 de olmuştur. Bkz. N. Dubrovin, "İstorie Voini i Vladiçestva Russkix na Kavkaze", 5 cilt, SPb, 1886, s. 209.

İbrahim Han kaleden çıkıp Balaken'e gittikten sonra Ağa Muhammed Şah hiçbir engele rastlamadan Şuşa kalesine girip bir hafta orada kaldı. Bir gece hoşlanmadığı bir duruma göre Sefer Ali Bey ve Abbas Bey isimli iki kişi yakın hizmetçisine sinirlenip dedi ki: "Sabah olur olmaz her ikinize ağır ceza vereceğim." Onlar biliyorlardı ki, şah asla kendi dediğinden ve verdiği vazgeçmezdi. Ondandır ki, can korkusundan sabah oluncaya kadar onu öldürmeyi gerekli gördüler. Sabah olduğu zaman, şah uykuda iken şahın odasına girip keskin hançerle onu öldürdüler. Kapıları kapattılar. Şah'ın altın bilekliği, tacını ve hamayılı²⁵ alıp, Sadık Han Şikaki'nin yanına gittiler ve olayı ona anlattılar.

Sadık Han, şahın korkusundan onların sözüne inanmadı. Şaha hiçbir inancı ve güveni olmadığından ve sürekli ölüm korkusu çektiğinden bu hikâyeyi de şahın tuzağı olarak görerek, onların sözüne inanmadı. Nihayet, birçok inandırıcı yeminlerden sonra güvendi. Fakat yine, büyük korku içerisindeydi, önceki âdete göre Ağa Muhammed Şah'ın yaşadığı İbrahim Han'ın büyük oğlu rahmetli Tuğgeneral Muhammed Hasan Ağa'nın evine girdi. Her yerde büyük bir edeple ilerleyerek, şahın yattığı odanın perdesini kaldırdı. Başını eğdi ve yavaş yavaş odaya girdi. Sefer Ali Bey ne kadar da onu cesaretlendirirse cesaretlendirsün, o, yine korkuyordu. Sefer Ali Bey önde ilerleyerek, yorganı şahın başından çekti ve onun hançerle parçalanmış cesedini ona gösterdi. Sadık Bey dayanamayıp hemen pazubandı, taç ve hamayılı alıp kendi bölgesine geldi ve şöyle bir şaya yaydı ki, güya şah, ona Gence ve Gürcistan'a gitmeyi emretmiş. Tüm adamlarını, Şikaki ordusunu ve şahın katillerinden biri olan Abbas'ı kendisiyle götürüp kaleden ayırdı. Sefer Ali Bey kalede kaldı.

Sadık Bey'in gitmesinden iki saat geçmemişti ki, Şah'ın öldürülmesi haberi kalenin içerisine yayıldı. Kızılbaş hanları şaşırılmış ve perişan bir halde, toplamayı bildikleri adamları ile birlikte gruplar halinde kaçmaya başladılar.

Şehir halkı dökülüp, ellerine geçen adamları soya soya imarete girdiler. İmaretteki halı ve gebeyi (gəbə²⁶) ve şahın diğer başka altın, gümüş ve mücevherlerinin yağma

25 Arap karılarının kollarına ve gerdanlarına bağladıkları alaca kaytan, böyle bir kaytana geçirilmiş mücevherattı havi gerdanlık veya bilezik, nazarlık, muska, hamayıl, sığınak, hurz, tılsım, melce, penah, sığınacak yer, sağlam bina, boyna astıkları hamayıl ve muhafazai nefse vesile olacak nesne ve afat ve belye defii için ittihaz olunan muska ve tılsım ve tavizat misillü ve kale gibi muhkem ve metin ve mahfuz olan mevzi, sıkı kapaklı kap, sığınılacak yer.

26 Büyük halı, nakış türü. Kemaloğlu, Muhammet, Cebayıl-Büyük Mercanlı Sosyal Hayatından Örnekler, (Azerbaycan-Karabağ Bölgesi),Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Vol. 2, No. 3, September 2013,s.25.

edildiği sırada yiğitliği ve cesaretiyle ünlü merhum İbrahim Han'ın yeğeni Muhammed Bey, haber alarak, birkaç yardımcısıyla birlikte imaretin kapısını kesti. Herkes eline geçeni götürmüştü. (O), geri kalan şeyleri insanların elinden aldı, mücevherden ve altından (yapılmış) aletleri, altın-gümüş kap kaçağı, halı-gebe, para ve başka şeyleri tamamen ele geçirip, Muhammed Hasan Ağa'nın evinden kendi evine götürdü. Kalenin içerisinde hükümet ve divan işleriyle uğraştı. Ağa Muhammed Şah'ın kesilmiş başını kendi mektubu ile birlikte eski hizmetçilerinden²⁷ birinin aracılığıyla Balaken'e, merhum İbrahim Han'ın yanına gönderdi. Şah'ın başı İbrahim Han'ın huzuruna geldiğinde onun öldürülmesi herkese malum oldu. Necabetin ve saygının talebine göre, Şah'ın başını büyük bir saygı, abdest ve kefenle, gerekli dini tören kurallarını bilen iyi hocalarla Car'a göndererek, o yerdeki büyük adamlarının mezarlığında defnettirdi²⁸.

(Han) bir kısım engellere göre Karabağ'a gidememiş, üç ay Balaken'de kaldı, hepsi, özellikle Gürcistan Valisi, Gence hâkimi Cavad Han ve Şirvanlı Mustafa Han armağanlar, hediyeler gönderip, onunla müttefik ve bir olmak arzusunda olduklarını bildirdiler. Çünkü güçlü bir düşman olan padişah artık ölmüştü. Bütün Azerbaycan'ın ve başka yerlerin hanları hep merhum İbrahim Han'ın hükmü ve itaati altında olup, uzun süre onun azamet ve şevketini gördüklerinden her şeyden önce seviyorlardı ki, onun mübarek hatırını kendilerinden emeni etsinler, onunla sıkı ilişki kursunlar. Mehmed Bey ise merhum İbrahim Han gelene kadar Karabağ vilayetinde hükümet işleriyle meşguldü.

Balaken'de bir ay kaldıktan sonra Avar hâkimi Ümme Han ve başka Dağıstan kumandanları gıda ve giyim eşyalarından oluşan büyük bir tedarik ve kalabalık bir orduyla merhum İbrahim Han'ın yanına gelip, böyle bir büyük Emir'in hürmetine layık akrabalık, yakınlık ve misafirperverlik törenini icra ettiler. Sadece merhum hana, onun tanınmış oğullarına ve Karabağ'ın beylerine değil, hatta Şahseven hanları ve onların beyzadelerine de saygı gösterip, haraç ve erzak vermekte hiçbir kusurda bulunmadılar.

Ümme Han'ın gelmesinden iki ay geçtikten sonra, İbrahim Han, Dağıstan ordusu ve kumandanları, ayrıca Şahseven ve Karabağ halkı ile birlikte Balaken'den Karabağ'a doğru hareket etti. Karabağ cemaatinin onun aleyhine olması ve muhalefet etmesi, ayrıca gençlik gururundan başka, eline geçen bu kadar büyük bir devlet ve şahlık malzeme-

27 Mirza Adıgüzel Bey'in yazdığına göre şahın kesilmiş başını Balaken'e Karabağlı Muhammed Rafi Bey götürmüştür (bakınız: Mirza Adıgüzel Bey, a.g.e., s. 90).

28 Mirza Adıgüzel Bey yazıyor ki, İbrahim Han, Şah'ın başını bir sovgat (hediye) gibi Gürcistan valisine gönderdi (Bkz. yine orada).

si, Muhammed Bey'in şeytana uyup muhalefet etmesi ve kendisinden başkasını tanımak istememesinin önüne geçmek için Han, Karabağ'a hareket etmeden önce, o zaman Mehdi Gulu Ağa denen Mehdi Gulu Han'ı Karabağ beylerinin birkaç evladı ile birlikte oraya gönderdi.

Muhammed Bey, Mehdi Gulu Han'ın beyzadelerle Karabağ'a gelişinden sonra samimiyetten, doğruluktan ve İbrahim Han'ın itaatinden çıkmayacağından bahsetse de, yüreğinde hâkimiyet hevesine düşmüştü. O, bir kısım dolandırıcı, hain ve korkakları başına toplayıp, hükümeti kendi eline almak istiyordu. Mehdi Gulu Han, zaruriyete göre onunla yumuşak davranıyordu, çünkü arayı bozmakla bir iş yapamazdı. O, gâh etrafta, gâh kalenin içinde dolaşıyor, gerçeği Han'a yazıp bekliyordu. Bu haber merhum İbrahim Han'a Kür kenarına vardığında, çocuklarının en büyüğü olan merhum Muhammed Hasan Ağa'yı, beş yüz kişilik Lezgi ordusu ve Karabağ kumandanları ile acilen gönderdi.

Merhum Han'ın geldiği haberini duyan Muhammed Bey, Karabağ illerini Araz kenarına göç ettirmek ve muhalefet etmek fikrine düştü. Merhum Muhammed Hasan Ağa, Muhammed Bey'in ordusu ve taraftarlarının toplanma yeri olan Kirs dağındaki kalenin üç verstliyiine ulaştı. Karabağ halkı, ordusu ve merhum Ağa'yı gördükten sonra herkes gruplar halinde onun hizmetine gelip elini öptüler. (Muhammed Bey'in) topladığı eller, yerleştirildikleri orman ve düzlüklerde kalmışlardır. (Muhammed Hasan Ağa) adam gönderip Muhammed Bey'i kendi yanına çağırdı. Öncelikle Muhammed Bey korkmaya başladı, fakat sonra güvenip, Muhammed Hasan Ağa'nın huzuruna geldi. Merhum Muhammed Hasan Ağa'nın elini öpüp, güven içinde onun yanında kaldı. (Muhammed Hasan Ağa) Muhammed Bey'in bağımsızlığı zamanında karışıklığa neden olan bir birkaç cinayetskârı Muhammed Bey'in gözü önünde sorumlu tutup, cezalandırmayı emretti.

Kalenin içerisinde bulunan Mehdi Gulu Han, merhum ağanın geldiğini ve orduyla kalenin yanından geçip gittiğini duyunca, amcasının oğlu Muhammed Bey'in adamlarını yakalayıp hapsedirdi. Muhammed Hasan Ağa, Karabağ illerini inandırarak, tüm ilçelere hükümler yazdı, herkese kendi işi ve yoksulluğu ile meşgul olmayı emretti. Nihayet, İbrahim Han asker ehli, yakın adamları, Nesir Han ve Ata Han Şahseven'le Karabağ'a geldi.

Yedinci Bölüm

Ağa Muhammed Şah Öldürüldükten ve İbrahim Han Balaken'den Karabağ'a Döndükten Sonra Ortaya Çıkmış Olaylar Hakkında

Merhum (İbrahim) Han Karabağ'a gelip, hükümet tahtında oturduğu zaman vilayetin nüfusu kıtlık ve meşakkat sonucu yoksulluktan dolayı oldukça perişan idiler. Halkın çoğu Gürcistan, Gence, İrevan, Şirvan ve hatta Osmanlı vilayetlerine dağılıp gitmiş, mal mülkleri yağma edilmişti. Çevredeki hanlar sözde bir itaatten, dostluktan dem vuruyor olsalar da, gizli olarak kendileri için çalışıyorlardı. Bu hanlardan biri de Şirvanlı Mustafa Han idi. İbrahim Han, Balaken'de olduğu zaman Mustafa Han, İbrahim Han'ın damadı Selim Han, Şeki hâkimiyetini ele geçirip, onun devletine zarar vermesin diye, Selim Han'ın ağabeyini Şeki'ye yönetici yaptı.

Muhammed Bey, merhum Muhammed Hasan Ağa tarafından inandırıldıktan sonra başka hanların çocuğu gibi Merhum Penah Han sülalesi arasında hiçbir korku görmeden yaşıyordu. Buna rağmen, gençliğinden dolayı ve devletine karşı mağrur olduğu için, Kür nehri sahiline gidip, Şeki'li Muhammed Hasan Han'la dostluğa başladı. Muhammed Hasan Han onu kandırıp şöyle dedi:

“Ben bir kör adamım, Mustafa Han'ın yönetiminden bıktım. Gel, kızımı sana vereyim, benim yanımda kal; Şeki vilayetinin yönetimini kendi eline al.”

Mehmed Bey bu sözlere inanıp kendi tanınmış akrabasından, muhterem amcasından vazgeçerek Muhammed Hasan Han'ın yanına gitti. Muhammed Hasan Han ise onu gelir gelmez tutukladı; yanında bulunan tüm servetine, parasına ve başka şeylerine sahip oldu. Mustafa Han eskiden Muhammed Beyle kanlıydı, çünkü babasının yerine, onun babasını ve kardeşini öldürmüştü. Mustafa Han, Muhammed Hasan Han'ın yanına bir adam göndererek, Muhammed Bey'i kendi yanına getirerek öldürdü.

Böylece, (Mustafa Han) merhum İbrahim Han'ın yeğenini öldürdüğünden korkarak, yeniden Karabağ'a düşmanlık yapmaya başladı. Öte yandan Muhammed Hasan Han ve Gence hâkimi Cavad Han da Karabağ'la düşman oldular.

O zaman bir haber ulaştı ki, Ağa Muhammed Şah tarafından Şiraz'a ve Fars vilayetine yönetici yapılmış Serdar Baba Han denilen Fethali Şah, şahın öldürülmesi haberini duyunca Tahran'a gelmiş ve padişahın malına, hazinesine sahip olup, şahlık tahtında oturmuştur. Diğer taraftan Şuşa kalesinden kaçan Sadık Han Şikaki, Azerbaycan'ı başsız görüp, saltanat davasına düşmüştü. O, başına çok kişiyi toplayarak, Tahran'ı almak ve

rehin yapılan ailelerini getirmek azmiyle Irak'a doğru hareket geçti. Fakat Fethali Şah, Sadık Han'ın karşısına çıkıp, onu yenerek kaçırttı. Sonra büyük hürmetle merhum İbrahim Han'ın yanına elçi gönderip, Ağa Muhammed Şah'ın cesedini talep etti ve İbrahim Han'ın ona tabi olmasını arzu ettiğini bildirdi.

Karabağ vilayetinin durumu oldukça zor olduğundan çevresini ise düşman ve kötü niyetliler sardığından, İbrahim Han mülayim olmayı uygun görerek, Ağa Muhammed Şah'ın cenazesini büyük saygıyla Tahran'a gönderdi.

Feteli Şah, İbrahim Han'ın bu hareketini kendisi için mutluluk sanıp, onun adamlarını hil'at ve armağanlarla geri gönderdi. Ona hil'at, kılıç gönderip, Karadağ'ın yönetimini bütün gelirleriyle İbrahim Han'a bağışladı ve onunla akraba olmak istediğini söyledi, dedi ki: "her iki tarafın güveni için aziz ve muhterem kızınız Ağabeyim Ağa'yı bizim haremimize layık bilmelisiniz. O bizim evimizin hanımı olmalıdır". (Han) danıştıktan sonra bu durumu uygun gördü.

Diğer taraftan şah büyük bir hazırlık yapıp, büyük hanları (İbrahim Han'ın) yanına gönderdi. Büyük saygı ve izzetle Ağabeyim Ağa'nın nikâhını kıydırdı; onu kadınlarının kıymetlisi ve haremağası yaptı. İbrahim Han'ın oğlu Ebulfet Ağa'yı yanına getirtirip, büyük hanlar arasında, kendi meclisinde oturttu. Onun hatırını hep aziz ve muhterem bildi. Her yıl Fethali Şah'ın adına merhum İbrahim Han'a ve merhum Muhammed Hasan Han'a hil'at, kılıç, altın eyer, koşumlu at ve başka armağanlar gönderilerdi. Bu durum büyük Rusya devletinin büyük imparatorunun serdarının ordusuyla Gürcistan vilayetine gelerek, bağımsız bir şekilde Tiflis kentinde yerleşinceye kadar devam etti.

Rusya devletinin başkanları İrevan, Gence, Şirvan ve Karabağ vilayetlerini istila etmek fikrinde olmadıkları zamanda bile, merhametli kral merhum Yekaterina zamanından beri, güçlü Rusya devletinin muhabbeti İbrahim Han'ın kalbinde yerleşmiş ve ona gıyabi olarak samimiyet ve sevgi beslerdi. Bu samimiyet özellikle General-Anşef Zubov'un geldiği zaman daha da arttı. Ondan önce bile İbrahim Han, Gürcistan Valisi ile dost olduğundan, birbirinin menfaati ve yararını gözledikleri için, Han, valinin tavsiyesi üzere kendi elçisini valinin elçisi ile birlikte Mazdok hattında komutan olan Kont Gudoviç'in yanına gönderip, Rusya devletine karşı olan itaat ve samimiyetini bildirmişti. Şimdi de (İbrahim Han) Tiflis'e gelmiş Rusya devleti serdarının yanına elçi aracılığıyla mektup gönderip, kendisinin eski samimiyetini tazeledi.

Eski Serdar (Gudoviç) döndükten sonra komutanlık görevine General Kavalevski atandı. (Han) yeniden Kavalevski'nin yanına elçi ile hediyeler gönderip, kendi dostlu-

ğunu bildirdi. Gerçekte de General Kavalevski, elçileri büyük saygıyla karşılayıp, özel hediye ve armağanlar göndererek, merhum İbrahim Han'ın hakkında oldukça yakınlık gösterdiler.

Nihayet, büyük serdar Prens Sisianov Gürcistan'a geldi²⁹. Büyük prens gayretli ve cesur asker olduğundan başka komutanların aksine, Car ve Tala Lezgileri'nin bir kısım hareketlerine ve Gence hâkimi Cavad Han'ın intizamsızlığına dayanamayarak, Gürcistan nüfusunun rahatlığını sağlamak için Car ve Tala Lezgileri'ni ve Cavad Han'ı uyarmayı gerekli gördü.

O, miladi 1803 yılının sonlarında, Gence kalesini kuşattı. Bir aylık kuşatma sürecinde birkaç kez adam gönderip, Cavad Han'ı büyük imparatorun itaatine ve kaleyi teslim etmeğe davet ettiyse de³⁰ bir fayda vermedi. Aynı yıl, Ramazan ayının son gecesi, Ramazan bayramının akşamı saldırarak kaleyi aldı³¹. Cavad Han ve oğlu Hüseyin Gulu Ağa genel saldırıda öldürüldü, tüm akrabaları esir oldu. Şehir nüfusunun bir kısmı yok edildi, geri kalanlar ise kurtulamadı.

(Prens), Binbaşı Lisaneviç'i Gence kalesinden merhum İbrahim Han'ın yanına gönderip, onu merhametli Rusya Kralı'na itaat etmeye davet etti. Merhum İbrahim Han, saygı değer binbaşıya güzel cevaplar vererek, onu büyük saygıyla ve hürmetle yazılmış mektuplarla uğurladı.

1804 yılının bahar aylarında Fethali Şah'tan korkan İrevan hâkimi Muhammed Han ve Fethali Şah'tan kaçarak İran'da yaşayan Nahçıvan hâkimi Kelbeli Han, Komutan Sisianov'un yanına elçi gönderip yardım istediler. (Onlar:) "Fethali Şah, kendi oğlu, vâliyahtı Abbas Mirza'yı İrevan üzerine göndermiştir. Eğer komutan teşrif edip, bize yardım ederse, biz İrevan kalesini komutana verip, büyük Rusya devletine tabi olmayı kabul ederiz. "

Bu yüzden Komutan Sisianov, İrevan'dan hareket etti. Kızılbaş Devleti tarafından ise Veliyaht naib'ü-s saltana Kızılbaş ordusu ile geldi. O sırada çarpışma başladı. Kızılbaşlar mağlup oldular³².

29 Kinez Sisianov Gürcistan 1803 yılının Şubat ayında gelmiştir (Bkz. AKAK, Ş cilt, belge 1, s. 4)

30 Bkz. "Kinez Sisianov'un Cavad Han'a yazdığı 29 Kasım 1803 ve 9, 11, 26, 28, 29 Aralık tarihli mektuplar"(AKAK, II cilt, belge 1172, 1175-1179, s. 588, 590-591).

31 Gence Kalesi 3 Ocak 1804 sabahı alınmıştır. Bkz. "Kinez Sisianov'un Kafkas İdari valisine yazdığı 1804 yılı 8 Ocak tarihli, 5 numaralı resmi mektup" (AKAK, II cilt, belge 1182, s. 592).

32 Savaş, 19-20 Haziran 1804 yılında, Üçkilise (Eçmiadzin) yakınında olmuştur. Bu çarpışmada Sisianov'un ordusu Babahan oğlunun komutası altında olan İran birliklerinin saldırısını defetti. Bkz. "Kinez Sisianov'un

Bu haber Fethali Şah'a ulaştınca İrevan'ın Rusya devletine geçmemesi için kendisi Prens Sisianov'un savaşına gelerek, güçlü orduyla İrevan'dan girdi. Bir yandan Fethali Şah, diğer yandan naib'ü-s saltananın ordusu ve diğer taraftan serdarla yaptıkları ahdi bozup, kaleyi ona teslim etmeyen Muhammed Han ve Kelbeli Han, Rusya ordusunu dört yandan çembere alıp, hatta Rusya ordusuna erzak yollarını da kestiler³³. Bu kadar zahmete rağmen, Rus ordusuna karşı galip olamadılar. Her iki tarafta çok büyük zarar gördü. Nihayet, Komutan Sisianov Tiflis'e dönmeyi uygun görüp gitti. Fethali Şah ta Azerbaycan'a ve (oradan da) Tahran'a gitti.

Şah, merhum İbrahim Han'la Rusya serdarı arasında dostluk ilişkisinin olmasını ve elçilerin gidip gelişini duyduğu için, İrevan'dan döndüğünde Ebulfet Han'a beş bin kişilik ordu verip, babasına yardım adı ile Karabağ'a, İbrahim Han'ın yanına gönderdi ve dedi ki, Muhammed Hasan Ağa'yı birkaç Karabağ beyzadeleri ile Fethali Şah'ın huzuruna göndersin. Ebulfet Han, İbrahim Han'ın hayatının sonuna kadar vekil sıfatıyla Karabağ'da kalsın ve Ebulfet Han'dan izin almadan ve ona danışmadan hiçbir şey yapmasın.

Merhum İbrahim Han, Fethali Şah'ın bu şekildeki önerilerinden incinerek, Ebulfet Han'a ağır cevaplar vererek, şöyle yazdı, Karabağ toprağına girmeden geri dönsün. Ebulfet Han, muhterem babasının dinlemeyip, İbrahim Han ve Muhammed Hasan Ağa, Dizak ilçesinin Tug kentinde oldukları zaman, Kızılbaş ordusunu alıp, o taraftaki dağların cesur silahlılarını, kendisinin başarılı yardımcılarını ve başkalarını da toplayıp, büyük bir süratle ve büyük bir kalabalıkla merhum İbrahim Han'ın ve kendi ağabeyi merhum Muhammed Hasan Ağa'nın huzuruna geldi. Aynı gece Mehdi Gulu Han da geldi.

Sabah, Ebulfet Han büyük grup ile Tug köyüne saldırdı. Merhum Han'ın ve oğullarının yanında olan başarılı silahlıları ve tanınmış atlılar saldırıya geçerek, Kızılbaş ordusunu yenip, (düşman) ordusunun tüm at ve hayvanını yağmaladılar. (Düşmandan) çokça esir ve ölen oldu. Ebulfet Han, Aras'ın ötesine kaçtı.

Fethali Şah bu haberi duyunca, İbrahim Han'ın, Kızılbaş devletinden tamamen vazgeçmemesi ve Rusya devletine yönelmemesi için nazik davranarak, iki-üç hanı, elçi adıyla İbrahim Han'ın yanına gönderdi, Ebulfet Han'ı ise azarlayıp, yerdi. Kerim Han,

nov'un İrevan hâkimi Muhammed Han'a yazdığı 22 Haziran 1804 tarihli 316 numaralı mektup" (AKAK, II cilt, belge 1231, s. 615).

33 Bu olay 2 Temmuz 1804'te Rusya birlikleri İrevan kalesini abluka ettikten sonra gerçekleşti (AKAK, II cilt, belge 1168, s. 810). kıyasla: Mirza Adıgüzel Beyi, a.g.e., s. 104.

Rahim Han ve Abdullah Han'dan oluşan bu elçileri ılımlı ve şefkatli kelimelerle, sağlam taahhütlerle ve aşırı yeminlerle dolu fermanıyla İbrahim Han'ın yanına gönderip söz verdi ki, tüm Karabağ ilini, şah hazinesine ulaşması gereken geliri ile birlikte ebediyen merhum İbrahim Han soyuna verecektir; evlatlarından iki ikisini de Şuşa kalesine, İbrahim Han'ın yanına rehin gönderecektir. Karşılığında İbrahim Han, Şuşa kalesinin 27 km uzağında, Tiflis ve Gence yolunun üstünde olan Askeran'ın her iki kalesini (Kızılbaş) ordusuna teslim etmelidir. Rus askerlerinin önünü kesmek için her iki kale takviye edilmeli, içerisinde asker bulundurulmalıdır. Dahası kalenin 9 km uzağında olan çay, Şuşa kalesinin üç verstliğindeki siperle birlikte Kızılbaş askerlerinin emrine verilmelidir. Böylece, her iki çay, geçitler ve kalenin yolları Kızılbaş askerlerinin elinde olmalıdır. Rusya devletinin ordusu Şuşa kalesine gelmek istediğinde onun önünü almak için buralarda sağlam siperler kurulmalıdır. Bir komutan iki-üç bin atlı ile Şahbulağı'nda bulunmalı, Tiflis ve Yelizavetpol taraflarının olaylarından haberdar olmalı ve oralarda yağma yapmalıdır. Hiçbir kimse İbrahim Han'a itaat ve emrine uymaktan imtina etmesin. Kızılbaş askerlerinin tüm masrafları Fethali Şah'ın hazinesinden karşılanacaktır. Kimse Karabağ vilayetinin bir zerresine bile tamah etmeyecek, askere gereken mühimmat ve başka şeyler parayla satın alınmalıdır. Bunlardan amaç odur ki, Allah'ın eliyle yaratılmış, Gürcistan ve Şirvan'ın kapısı olan sağlam Şuşa kalesi Rusya devleti askerlerinin eline geçmesin.

Merhum İbrahim Han'ın kızı Ağabeyim Ağa, Fethali Şah'ın baş haremî, oğlu Ebulfet Han ise emiri'-l ümera ve hürmet sahibi olmalarına bakmayarak, o, büyük Rusya devletini ebedi, büyük imparatorun adalet ve merhametini kalıcı sanıp, imparatorun merhametinin değişmez olduğuna güveni vardı. (Bu nedenle) İran devletine ve onun merhametine yer vermeyip, yeniden Tiflis kentine gönderdi. Komutan Sisianov'la görüşmek ve itaat şartlarını sunmak istediğini bildirdi.

Komutan Prens Sisianov, İbrahim Han'ın elçisini saygı ve armağan ile geri gönderip, şöyle bir haber vermişti ki, görüş yazın ve vilayetin yakınında olacaktır.

Buna göre 1 Mayıs 1805'te merhum İbrahim Han, oğulları Tuğgeneral Muhammed Hasan Ağa, Tuğgeneral Mehdi Gulu Ağa, Binbaşı Hanlar Ağa ve Karabağ'ın başka tanınmış yetkilileri ile birlikte büyük komutan Prens Sisianov'un yanına gitti³⁴. (Prens)

34 Bkz. "Kinez Sisianov'un kinez Çartoriyskiye yazdığı 1805 yılı 9 Mayıs tarihli 298 numaralı mektup" (AKAK, II cilt, belge 1435, s. 702). Karşılaştırım: Kinez Sisianov'un, Tuğgeneral Portnyagin'e gönderdiği 1805 yılı 23 Mayıs tarihli, 605 numaralı resmi mektup (AKAK, II cilt, belge 1438, s. 707). Bkz. Mirza Adıgüzel Bey, a.g.e., s. 108.

onlardan önce gelip, Kürekçay kenarında ordu kurmuştu. İbrahim Han güvenilir bir adam gönderip, damadı olan Şeki vilayetinin hâkimi Selim Han'ı da buraya gelmeye teşvik etti ve onu Şeki vilayetinin tanınmış 10 büyük komutanının huzuruna götürdü.

Kürekçay'ın kenarında birkaç gün bayram, şenlik ve misafirlik yapıldı. Sonra, risale ve ahidname yazıldı. İbrahim Han ve Şeki hâkimi Selim Han ona mühür bastılar, büyük serdar ise ona imza attı³⁵. Birbirine büyük saygı ve sevgi gösterdikten sonra geri döndüler. Şarta göre Muhammed Hasan Ağa'nın ikinci oğlu Tiflis'te rehin kalacaktı. Merhum İbrahim Han'ın ricasına göre bir grup Rus ordusu topçularıyla sürekli Şuşa kalesinde Han'ın yanında kalacaktı. Aynı toplantıda İbrahim Han'a ve Selim Han'a korgenerallik, merhum Muhammed Hasan Ağa'ya ve Mehdi Gulu Han'a Tümgeneral, merhum Hanlar ağaya ise binbaşılık rütbeleri verilmesi hakkında komutanın aracılığı ile padişaha dilekçe yazıldı. Dört ay sonra bu iltifat ve daimi maaşlı derecelerin verilmesi hakkında ferman geldi.

Kürekçay toplantısından döndükten sonra, Binbaşı Lisaneviç, komutanın emriyle bir grup hafif piyade birliği ve topçu ile kalenin 10 verstliğinde olan Hanbağı'na geldi. O zaman, Kızılbaş askerlerinin Araz sahiline yaklaştığı haberi geldi. Araz'ın suyu yükselmişti. Nehri köprüden başka bir yerden geçmek mümkün değildi. Bu yüzden Muhammed Hasan Ağa, Kızılbaş askerlerinin Karabağ toprağına girememesi ve vilayetteki illerin, köylerin ekin tarlalarının telef olmaması için bu piyade birliğini ve albayı alıp, Karabağ'ın ünlü süvarileri ile birlikte köprüye doğru gitti. Fakat Kızılbaş (orduları) onlardan önce köprüden geçmiş ve Karabağ toprağına girmişti. Kızılbaşlar, Cebrayıl bağları yakınında Rus ve Karabağ askerlerine rastladılar. Sert bir çarpışma oldu. Gece merhum Muhammed Hasan Ağa, Şuşa kalesinin muhafazasını uygun görüp, orduyla kaleye döndü. Kızılbaş ordusu kalenin 37 km uzağında olan Açoğlan'a girdi. Beş bine yakın asker ise Askeran Kalesi çevresine gelip, iki taraftan kaleyi almak fikrindeydiler.

Binbaşı bu durumu serdara yazmıştı. Bu arada İran'ın Naib'ü-s Saltana'sı Çanakçı köyüne gelip, Askeran askerlerinin yolunu bekliyordu.

Albay Karyagin ve Yarbay Kotlyarevski büyük komutanın emriyle asker ve topçularıyla Şahbulağı kalesinin yakınlarına ulaştılar. Naib'ü-s saltana Çanakçı'dan taşındı, Albay Karyagi'nin üstüne gitti. Bunlar vuruşa vuruşa Askeran'ın yakınlarına ulaştılar. Kızılbaş ordusu her yeri, tüm yolları ve Askeran kalesini tutup sağlamlaştırdığı için as-

35 İbrahim Han'ın Rusya tabiliğine geçmesi hakkındaki risale 14 Mayıs 1805'te, Selim Han'ın ise Rusya ile yaptığı risale aynı yıl 21 Mayıs'ta imzalanmıştır (AKAK, II cilt, belge 1436, 1437, s. 705).

kerin ve topların hareketi zorlaştı. Bu yüzden bir grup Rus ordusu orada sipere girip, on bir gün boyunca, gece gündüz tüm Kızılbaş ordusu ile çarpıştı. Ayrıca Rus ordusuna siperi sudan da uzaktı. On bir gün sonra albayın ve Kotlyarevski'nin yaralanması ve Rus askerlerinin yarısının vuruşma esnasında telef olması ve yaralanmasına bakmayarak, üç yüze yakın Rus askeri tüm topları alıp, Yüzbaşı Vanya'nın rehberliğinde Şahbulağ'na döndüler. O savaşta büyük hizmetlerde bulunmuş Yüzbaşı Vanya şimdi Melik Vanya'dır.

Rus ordusunun kaleye girememesi için Şahbulağ'nda çokça Kızılbaş piyadesi bırakılmıştı. Buna rağmen, (Ruslar) bu gece saldırarak kaleyi Kızılbaşların elinden aldılar. Bir Kızılbaş hanı bir kaç kişi ile birlikte öldürüldü. (Ruslar) üç gün orda kaldıktan sonra yine Melik Vanya'nın rehberliğinde Gence'ye kettiler.

Fethali Şah'ın kendisi de bütün Kızılbaş ordusu ile Karabağ'a gelip, Şuşa kalesinin 54 km uzağında ordugâh kurmuştu. Naib'ü-s saltana Abbas Mirza, Albay Karyagin Gence'ye gittikten sonra Şahbulağ'ın yakınlarında ordusunu yerleştirdi. O zaman büyük komutan Sisianov, Naib'ü-s saltana ve Fethali Şah'ı yenmek için Rus ordusu ile Karabağ toprağına girdi. Naib'ü-s saltana, Gürcistan'ı yıkmak ve yağmalamak niyetiyle kendi altındaki ordusuyla Karabağ'dan hareket ederek Tiflis'e gitti. Fethali Şah, Açoğlan'da kalmıştı.

O zaman, Reş'ten Fethali Şah'a, Rus ordusunun Hazar Denizi yolu ile Talış ve Reş vilayetine çıktığı haberi ulaştı. Şah, bu habere ve komutan Sisianov'un geldiği için Erdebil'e doğru gitti.

Komutan Sisianov, Açoğlan'ın 18 km uzağında olan Honaşen'e kadar ilerledi. Burada şahın gittiğini öğrenince Şuşa kalesine geldi. Burada bir kısım çalışmalara bakıp, yukarıda adı geçen şart ve taahhütlerle İbrahim Han'ın yanına elçi sıfatıyla gelmiş üç Kızılbaş hanını yanına alarak, büyük hürmet ve rızayla Tiflis'e gitti. Aynı yılın kış mevsiminde (prens) büyük Rusya devletinin ordusu ile Kür'den geçip, Şirvan, Bakü, Guba ve Derbend'i almak için Şeki'ye doğru hareket etti.

Büyük Rusya devletine samimiyet besleyen İbrahim Han, kendi istekli oğlu Mehdi Gulu Ağa'yı Karabağ ordusu ve birkaç beyzade ile birlikte padişah askerleri ile birlikte ve verilen görevleri yerine getirmek için serdarın huzuruna gönderdi.

Büyük (Rusya) devleti itaati altında olan Şeki hâkimi Selim Han, komutanı gereken tedarik ve karşılamayla Şeki vilayeti sınırından geçirip Şirvan vilayeti sınırına ulaştırdı.

Kendi devletine, gücüne ve ülkenin çetin yollarından dolayı şımaran Mustafa Han, birkaç gün serdara gururla cevaplar yazarak, itaat etmeyeceğini bildirdi. Fakat güçlü Rus askerleri, Karabağ ve Şeki ordusu karşısında direnemeyeceğini bildiği için ve Karabağ ordusunun bir fırsatını bulup Şirvan kentlerine girdiğini görünce, o, Mehdi Gulu Han'la Selim Han'ın talimatı ile itaat edeceğine dair yalandan söz verdi, İbrahim Han ve Selim Han gibi mukavele ve ahitname³⁶ yazıp, sözde Rusya devletinin itaati altına girdi³⁷.

Büyük serdar Şirvan'dan geçip Bakü'ye doğru hareket etti. O zaman merhum İbrahim Han'ın hasta olan büyük oğlu Tuğgeneral Muhammed Hasan Ağa, vefat etti. Bundan dolayı Karabağ vilayeti büyük bir üzüntü ve kedere boğuldu. Rus devletine itaat etmeyi istemeyenlerden bir kısmı Muhammed Hasan Ağa'nın vefatından, Mehdi Gulu Ağa'nın bölgeden uzaklaşmasından, merhum İbrahim Han'ın hastalığı, yaşının fazlalığı ve gücünün azalmasından yararlanarak, sözleşme ve ahitnamenin aksi faaliyetlerde bulundular. Bundan dolayı büyük serdar, Mehdi Gulu Han'ı Karabağ ordusu ile birlikte geri göndermeyi uygun görerek, onu büyük hürmet, izzet, kıymetli armağan ve iyi haberler almak umuduyla Karabağ'a gönderdi. Merhum Tuğgeneral Muhammed Hasan Ağa'ya özel samimiyeti ve muhabbeti olduğundan Albay Cafer Gulu Ağa'ya sevgi ve saygısını ifade eden bir mektup yazıp, merhum Muhammed Hasan Ağa'nın vefatından son derece etkilendiğini, ona dostluk besleyip, onun menfaatini koruyacağını bildirdi.

Tümgeneral Mehdi Gulu Han, Karabağ ordusu ve beyzadeleri ile muhterem babasının huzuruna gelip, büyük komutanın dostluk ifade eden ve umut verici sözlerini söyledi. Kargaşa çıkaran bazı kişilerin önüne geçmeye başladı, büyük (Rus) devletinin kanunlarının uygulanması için çalıştı.

Bu sırada şöyle bir haber geldi: Hüseyin Gulu Han ve onun adamlarından alçakça ve kötü bir hareket beklemeyen büyük serdar, Bakü vilayetine iki beyzade ile birlikte

36Devlet başkanının emriyle, bazı devlet, topluluk ve şahıslara özel haklar tanımak maksadıyla hazırlanan belge. M.K.

37 Mustafa Han'ın Rusya Tabiliğine Geçmesi Hakkında Rapor 25 Aralık 1805'de imzalanmıştır. Bkz. "Kinez Sisianov'un Çar'a gönderdiği 27 Aralık 1805 tarihli, 51. Numaralı Rapor" (AKAK, II cilt, Belge 1366, s.674).

(Han'la) konuşmaya gitmiş ve o zaman pusuda beklemiş olan İbrahim Bey ve başka iki kişi, onu ve arkadaşlarını kurşunla yaralayıp öldürmüş ve böylece kendilerinin padişahın askerlerine muhalif ve düşman olduklarını göstermişlerdir.

Bu haber yüzünden İbrahim Han, çocukları ve şehir halkı üzüлüp perişan oldular. Çünkü bunlar henüz Rusya devletinin kural-kanunlarından haberdar değillerdi. Akılları İran'a gidiyordu. Çünkü orada böyle bir büyük serdar vefat etse, topluluğun ve vilayetin işlerinde büyük karışıklık olurdu. Aksine, düşmanla savaşta Rus devletinin birkaç serdarı ve komutanı öldürülse bile, bu büyük devletin sağlam kanun-kurallarına hiçbir zarar vermez ve ülkede hiçbir kargaşa olmazdı.

Komutan Sisianov vefat ettikten sonra General Nesvetayev, Tiflis kentinde ordusunu ve şehri yönetmekle meşguldü. Merhum İbrahim Han'ın adamı (elçisi) sevgi ve samimiyet içeren mektuplarla Generalin yanına gitti. Her yönden güven sağlandı.

Aynı yıl yani 1806 yılının yazında Kızılbaş ordusu Karabağ topraklarına yeniden saldırıya geçmeye başladı. Gizlice adamlar gönderip, merhum İbrahim Han'a yeniden vaatler ve umutlar verdiler.

Öyle güçlü düşmanın engellemek için Karabağ'da Binbaşı Lisaneviç ve piyade birliğinden başka asker olmadığından ve hasat vakti geldiğinden İbrahim Han, Karabağ illeri ve köylerinin ayaklar altında dağılmaması için Kızılbaşlarla iyi geçinmeye başladı. O her konuda binbaşıya danışıyordu. Binbaşı ise büyük Rus devleti askerlerinin yakında gelip ulaşacağını İbrahim Han'a vaat ediyordu.

Gerçekte ise (Rus) ordusu çok gecikti. Kızılbaşlar ve onların ordusu kalenin 18 km yakınına varmıştı. Merhum İbrahim Han evini ve mülkünü Han bağından taşıyıp, kalenin yakınına getirdi. Hainlerden birkaçı Binbaşıya bir şeyler demişlerdi. Gece binbaşı bir grup askerle İbrahim Han'ın yaşadığı yere gitti. Hükmü değişmez olan Allah'ın kaderiyle merhum İbrahim Han, birkaç akrabası ve yakın adamı ile orada öldürüldü³⁸.

Tümgeneral Mehdi Gulu Han ve Albay Cafer Gulu Ağa kalenin içindeydiler. Onlardan büyük (Rus) devletine besledikleri samimiyet kurallarını bozabilecek hiçbir hare-

38 Yazarın oğlu Rıza Gulu bu olayı daha geniş tarif ederek yazıyor ki, o gece on yedi kişi, aynı zamanda İbrahim Han, karısı Tuba hanım, kızı Saltanat beyim, on iki yaşındaki oğlu Kebirli Abbas Gulu Ağa, Hacı Hacan, Ali Bey, Mirza Hakverdi, Gervendli Himmet Bey, Sarıcalı Külmeli Bey'in oğulları Cavanşir ve Hasan ağa, cariyelerden Gervendli Alipenah, Afşarlı Cavanşir ve Mirza Naki, Kebirli Acemelinin oğlu Hacı Hasan iki oğlu ile, iki kişi Şelli ve başka iki kişi öldürülmüştür (Bkz. Mirza Rıza Gulu Cemal bey oğlu Azerbaycan SSC Yazmaları Fonu, İnv. № B 470)

ket olmadı. Aksine korkuya düşmüş halkı sakinleştirmeye çalışıyor, hiçbir işte binbaşının zıddına bir davranışta bulunmuyorlardı. Tahıl ve ürünün kıtlığına rağmen, ordu için erzak tedarik etmeye çalışıyorlardı. Kızılbaş ordusu, naib'ü-s saltana Abbas Mirza ile Ağoğlan yerleşmişti.

Merhum İbrahim Han'ın başına gelen üzücü olaydan on beş gün geçmeden General Nebalsin asker ve topçularıyla ile Şahbulağı'nda görüldü. Mehdi Gulu Han topluluğun geldiğini duyunca Karabağ'ın tanınmış atlıları, hizmetçileri ve birkaç beyzade ile, Kızılbaş askerlerinin etrafı ve yolları tuttuğuna bile bile, kaleden çıkıp, General Nebalsi'nin hizmetine gelerek, Rus ordusuna kavuştu. Ordu, Askeran Kalesi yakınlarında ordugâh kurdu. Albay Cafer Gulu Ağa, Binbaşı ve piyade birliği ile kaleyi korumak için (Şuşa) kalesinde kalmışlardır.

General Nebalsin, İran'ın Naib'ü-s Saltanası'nın Kızılbaş ordusu ile saldırıya geçeceğini tahmin ederek iki gün bekledi. Fakat bir işaret görülmedi. Ona göre de Kızılbaş ordusuna doğru gitmeyi, eğer savaşmak isterlerse savaşılın aksi takdirde üzerlerine saldırıp, onları Karabağ ülkesinden çıkarmayı uygun gördüler.

Naib'ü-s saltana, Rus askerlerinin kendisine doğru hareket ettiğini duyunca bütün ordusu ile harekete geçti. Honaşen yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. Savaş başladı. Mehdi Gulu Han, adamları ve Karabağ ordusu ile daima yol gösteriyor, yardımcı oluyor, savaş sırasında ise Kızılbaş ordusunu yenmek için doğrudan çalışıyordu.

Temmuz 15'de Honaşen yakınlarında yedi saat süren savaştan sonra Generalin tedbiri, Katlyarevski'nin mertliği ve Mehdi Gulu Han'ın yardımıyla Kızılbaş ordusu mağlup edildi. Ordunun bir kısmı öldürüldü, bir kısmı esir düştü, (kalanları ise) Araz'a koştu. Katlyarevski de yaralandı. Otuz civarında subay ve asker de yaralandı ve öldürüldü.

General asker alıp (düşmanın) ardından Cevizli Çay'a kadar gitti, fakat onlardan bir iz bulmadı. Naib'ü-s saltana ağır yükünü bırakıp, iki gün içinde Kızılbaş ordusu ile Araz'ın ötesine geçti.

Ebulfet Han, Karabağ'ın başka kaçan han ve beyleri tüm illeri ve kaç kısım köyü taşıyıp, Nahçıvan ve Ordubad taraflarına götürüyorlardı. Kızılbaş ordusuna yenildiği haberi geldiğinde, Albay Cafer Gulu Ağa, Binbaşı Lisaneviç ile birlikte adamlarını ve şehirlerin ünlü atlılarını alıp, Karabağ cemaatini almak ve Kızılbaş ordusunu dağıtmak için Zengezur bölgesi yolu ile hareket etti.

Onlar, var güçleri ile gece gündüz durmadan gittiler. Askerler için dağlarda yol gitmek zor olmasına rağmen, onlar da arkadan gelip ulaşıyorlardı. Nihayet, Karabağ atlıları, Albay Cafer Gulu Ağa önderliğinde Kapan ve Ordubad dağlarında Kızılbaş ordusuna ulaşarak, savaşa başladılar. Dar derelerde, iki bine yakın Kızılbaş süvari ve piyadesini yenerek, hepsini tutup soyundurdular, atlarını, eşyalarını, giysilerini aldılar. Askerler arkadan gelip çattıktan sonra tüm Kızılbaş askerlerinin bir kısmını esir, geriye kalanının ise kaçmış olduğunu gördüler. Sürülüp götürülmekte olan Karabağ halk ve cemaatini kalenin yakınlarındaki dağlara döndürdüler.

O zaman naib'ü-s saltana Araz sahili yakınlarında idi.

Bir yandan General Nebolsi'nin Mehdi Gulu Han'la birlikte naib'ü-s saltanayı mağlup etmesi, diğer yandan da binbaşıyla, Albay Cafer Gulu Ağa'nın böyle cesaret göstermeleri Karabağ cemaatini sakinleştirdi çar askerlerinin gücünü sergiledi. Herkes kendi yerinde yerleşip, rahat ve sakin yaşamaya başladı.

Aynı yılın kışında Ordu komutanı Gudoviç, büyük imparator merhum Alehan-der Pavloviç tarafından komutanlık görevine tayin olunarak Tiflis'e geldi. Tümgeneral Nesvetayev, Mehdi Gulu Han'ın mektup ve yazılarını kendi dilekçesi ile imparatorun huzuruna gönderdiğine için, komutan, onu kendi huzuruna, Tiflis'e çağırttı.

Mehdi Gulu Han tüm muhtarlar ve şehirlerin beyleri ile beraber Tiflis'e gelerek grafla³⁹ görüştü. Sonraki gün büyük bir toplantı oldu. Karabağ yönetimi fermanı ve ahidnamede belirtildiği gibi, elde edilmiş gelir ile kılıç ve hükümdarlık bayrağı devri zamanı Mehdi Gulu Han'a verildi. (Serdar) onu çeşitli merhametler göstereceği müjdesi ve umudu ile Karabağ'a uğurladı.

Mehdi Gulu Han'ın hâkimiyeti gösterilen tarihten başlayarak, 1822 yılının Ekim ayına kadar devam etmiştir. Bunun ayrıntılarını büyük devletin işbilen-yetenekli yazıcıları tarafından deftere kaydedildiğine göre sizce bilindiği için ve benim arz etmeme gerek yok.

39 Avrupa'da bir asalet unvanı. M.K.

Bölüm

Bu Vilayetlerin Kerametli Yüce İmparator Kullarının Hükmü ve Korunması Altına Geçen Günden Bu Güne Kadar Yaşanmış Olaylar Hakkında

İran⁴⁰ devletine düşmanlık yapıldığı zaman büyük zararlar görülmesine rağmen, İran devletinin çalışanları ondan sonra da kalıcı olan Rusya devleti ile bağladıkları anlaşmayı, dostluk ve ittifak şartlarını 1826'da bozdular. Büyükelçi sıfatıyla İran'a gitmiş şerefli prens Menşikov'u geri gönderip, ansızın, Rusya devletine ait olan vilayetlere girdiler. Gerçekte ise onlar yanlış yapıyorlardı. Onlar, padişahın askerleri karşısında tahammül edemeyeceklerini, Rus ordusu deryasının dalgaları yükseldiği geldiği zaman, çer çöp gibi yok olacaklarını düşünmemişlerdi.

Birinci aşamada merhum naib'ü-s saltana tüm ordusu ile Şuşa kalesinin üstüne yürüyüp, bir buçuk ay kadar orayı kuşattı. General Reuttun ordusu az olduğu, erzağı, barutu, mermisi ve topu olmamasına rağmen, o (naib'ü-s saltana), Şuşa kalesinin duvarlarına yaklaşamadı. Komutan Emir Han'ın, Şemkir'de (Şamhor'da) General Prens Mededov'un birlikleri tarafından mağlup edildiğini duyunca, çaresiz bir biçimde, oradan ayrıldı ve muhterem prens, Kont Paskeviç-Erivanski'nin hükmü altında olan orduyla savaşmak azmiyle Yelizavetpol'un yakınına kadar geldi. Fakat bir saatten fazla dayanamayıp mağlup oldu. İki günün içerisinde Araz'ı geçip Karadağ gitti. Büyük komutan, Çereken bölgesine kadar onun arkasından gitti, fakat bir kişi bile Kızılbaş askerini bulamadı. Padişahın muzaffer ordusuna gücü, gerçekte, tüm halklar arasında şöhet bulup, dillerde söylenmesine rağmen, büyük ve saygıdeğer imparatorun askerlerinin gücü özellikle aynı (1831) yılında, büyük prens, muhterem kont Paskeviç-Erivanski'nin bu vilayetlerde serdarlık ve salarlık (serdâr) ettiği zamanda İran ve Rum devletleri ahalisine gösterildi. O, büyük Rus devletine dâhil olan vilayetlerin şaşkın ve perişan kalmış ahali-sini topladı. Büyük imparatorun merhamet deryasından umudunu kesmiş, evbarklarından vazgeçerek, göçmen ve dağınık kalmış kişiler ve bu vilayetlerde ocak sahibi olan kişiler, günahları bağışlandığından kendi vatanlarına döndüler. İmparatorun deniz kadar olan merhameti karşısında, onların suçunu zerre kadar küçük görüp, kusurlarını affetti, merhamet ve af ile ümitlendirdi, kendi yerlerine gönderdi. Allah'a şükür, bütün onlar ve diğerleri kendi mülkleri sahip olarak, rahatlık ve asayişle ömür sürüyor-

40 Burada "İran" yanlış yazılmıştır, "Rusya" olmalıdır.

lar. (Bu nimete) şükürler edip, büyük devletin çağrısını bekliyorlar ki, askerleri ile birlikte hizmet gösterip, canlarından geçsinler.

Çünkü padişahın muzaffer ordusu ile birlikte İran, Osmanlı ve Dağıstan savaşında yer alan Karabağ cemaati makam ve gelir sahibi olmuş, hiçbiri mal-mülksüz kalmamıştır.

Hicri 1205 (1790-91) yılından 1260 (1844) yılına kadar hanlar hizmetinde ve Karabağ vilayetinde kulluk edip, kâtip oldum ve birçok olay ve savaşlarda katıldım.

Umarım, bu yazdıklarım prens Namestnik'in aydın-ziyalı dikkatine varacak ve onun bana karşı lütfu ve merhameti artacaktır. Umarım, böyle büyük emir ve büyük halife her zaman beni mutlu ettiği gibi, şimdi de bana merhamet gösterir ve mübarek hatırından çıkarmaz. Gerçekte de o saygıdeğer insana karşı iyiliksever olmak, hizmet etmek herkese lazım ve gereklidir. O, tüm samimi dostlarına ve hizmetçilerine lütuf etmiştir.

Hayırseverlerden hep razı olan tek Allah onu daima mutlu ve hoş kılsın. Âmin, ey yardım eden (Allah).

“İyi isim bırakıp gitmek. Altın saray yapıp gitmekten iyidir. “

SON SÖZ

Karabağ vilayetinin toprağı, eyaletleri ve merhum Penah Han'ın ve İbrahim Han'ın hükümdarlığın bahseden bu birkaç sayfayı keramet ve ihsan kaynağı olan merhametli, büyük emir, büyük imparatorun halifesi kont ve prens Mihail Semyonoviç Voronsov'un mübarek adına yazdığım için onun necabeti ve azameti hakkında Şuşa kalesinde söylediğim bu kıtayı de hayır dua olsun diye buraya yazdım ve sözlerimi de bununla bitirdim.

Kıta

Lütfte maruf olan kişinin adına yazdım hem
graftır, hem prens Voronsov, Büyük hakanın
hizmetinde bütün zamanını geçirdi. umutla
kapısına gelen herkesi lütufla geri döndürmüştür.

İlahi ! Onun devleti ve bahtı çok olsun. O, dünyada hep mutlu ve sevinçli olsun.

***Olayların yazılışı 1294 (1875) yılında tamamlandı⁴¹.

Bölüm

(Hanların Hâkimiyeti Hakkında)

Merhum Penah Han'ın Karabağ vilayetinde hükümlanlık süresi Merhum Nadir Şah'ın yeğeni Adil Şah'tan hanlık adı, hükümet emri ve hükümlanlık lakabı ulaştıktan sonra, on iki yıl devam etmiştir.

Merhum İbrahim Han'ın egemenliği ise kırk yıldan fazla olmuştur.

Merhum Mehdi Gulu Han, büyük imparatorun emri ile Karabağ'da on yedi yıl ve birkaç ay hüküm sürmüştür.

Bölüm

Merhum Penah Han'ın Karabağ'da Yaptırdığı Bina ve İmaretler

Birinci-Bayat kalesidir ki, orada fırınlanmış tuğladan çit, pazar, banyo ve imaretler yaptırmıştır. Şimdi harabedir, sadece çok az kalıntıları görünüyor.

İkinci-Şahbulağı kalesidir. (Burada) çeşme başında taş ve kireçle (taş) cami, hamam (inşa edilmiş), şehir ve pazar (yapılmıştır).

Üçüncü-Şuşa kalesinin eski duvarı ve şimdi ordunun tahıl ambarı olan bina.

Merhum İbrahim Han'dan Kalan Bina ve İmaretler

İlk Hicri 1182 (1768/69) yılında inşa edilmiş büyük cemaat camisidir. Bu cami yıpranıp eskidikten sonra onu muhterem kızı rahmetli Gövher Ağa imar edip, eskisinden daha güzel (şekle sokmuştur).

İkinci-Şuşa kalesinin çit duvarıdır ki, Hicri 1198 (1783-84) yılında temeli atılmış ve üç yıl içinde inşaat bitmiştir. Şimdi devlet memurları duvarları yeniden yaptırmış fakat hanın yaptırdığından sadece bazı yerde izleri görünüyor.

41 Bu tarih büyük bir ihtimalle eserin aktarılması tarihidir. M.K.

Üçüncü-Askeran'ın her iki kalesidir ki, Hicri 1203 (1788-89) yılında Şuşa kalesinin 27 km uzağındaki Gargarçay'ın geçtiği iki dağın arasında inşa edilmiştir. Savaş sırasında bu kalelerde birazcık bile asker olsa düşman oradan geçip Şuşa kalesine gidemez.

Dördüncü-Dağ-taş arasında olan Hazine deresinin imaret ve odalarıdır ki, mağaranın içerisinde taş ve kireçle inşa edilmiştir. Oranın sadece tek yolu vardır.

Beşinci-(Şuşa) kalesinin 9 km uzağında olan Han bağının duvarlarıdır.

Altıncı-Ağdam bağının duvarı, merhum Penah Han'la başka evlatlarının mezarları üstünde inşa edilmiş yüksek kümbetlerin ve o (yerin) kanalları.

Bölüm

İbrahim Han'ın Düzeni ve Hâkimiyeti Zamanında Olan Kurallar Hakkında

Karabağ'ın bütün halkları isimleri defter ve kayıtlarda yazılı atlı ordudan oluşuyordu. Zaruret zamanında bölgelerin ve kentlerin piyade tüfeklileri bölge melikleri ile birlikte askerler arasına katılıyordu. Karabağ illerinden tövcü parası⁴² ve üründen malcahat⁴³ alınmazdı. Fakat bölgelerden ve köylerden her yıl malcahat ve tövcü toplanırdı. Ara sıra Dağıstan'dan Lezgi ordusu getirildiğinde Lezgi ordusuyla ücretini ödemek ve Lezgi'nin kaybolmuş veya ölmüş atının bedelini vermek için illerden de tövcü parası, mühimmat, tahıl, koyun ve sığır alınırdı. İsimleri hizmetli ve asker defterinde kayıt olunmayan ailelerin hizmetli ve asker ehlinden bununla birlikte isimleri defterde belirtilen hizmetli ve asker ehlinden hiçbir şey alınmazdı. Onlar meaf⁴⁴ idiler. Onların tahılı, atı ve başka ihtiyacı Han'ın uhdesinde idi. Ordunun her bir hizmetlisi (neferi) bir eve paylaştırılmıştı. O ev, o hizmetli ve atının ihtiyacını temin etmeliydi.

42 Eskiden Volga sahili ve Sibirya halklarından alınan vergi; Tar. Han ve geriye kalan feodaller "kara cemaatten-halktan" paradan, baldan ve başka ürünlerden yasak (haraç) topluyorlardı. M.K.

43 Tahılın 1/10'i, baramanın 1/5'i değerinde vergi. Bakü Hanlığı'nın toprak ve iklim şartları burada pamuk, kırmızı boya (kızılkök), zire (anasongillerden pek aromalı tohum), susam vb. gibi baharat bitkilerinin yetiştirilmesi için uygundu. Ama bu, çiftçiliğin geniş çapta yapılmasına da engel oluyordu. İşte bu yüzden, adı geçen bölgede nüfustan 'malcahat' diye adlandırılan vergi alınmıyordu. Bu verginin yerine ise köylüler yılda üç gün Bey'in toprağında çalışarak 'biyar' adı verilen mükellefiyeti kesinlikle yerine getiriyorlardı. H. Gündoğdu, Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, Ankara, 2000, s.48.

44 Meaf-vergiden muaf demektir.

Bölüm

Her yıl Nevruz Bayramı gününde, merhum Han, ordunun bütün tanınmış sergerdelerine ve binbaşılara hil'at, armağan ve kılıç bağışlardı. Azerbaycan vilayetleri, bölgeler, ayrıca melikler herkes kendi rütbesine göre hediye getirirdi.

Bölüm

Merhum İbrahim Han, ziyarette bulunduğu veya bir yerde ordu kurduğu zaman, hizmetinde olan binbaşılardan, yüzbaşılardan, Azerbaycan beyleri, ağaları ve hanlarının sabah, öğle, akşam ekmeği ve atlarının arpası gibi asker sınıfının, bir kısmının, amelenin, mirzaların, kapı ağalarının, nöbetçilerin ve yasavulların⁴⁵ bütün masrafı merhum Han'ın hazinesinden verilirdi. Birçok geceler, komutanlar ve başkalarına bırakılan diri koyunlardan başka, kırk puda yakın pirinç ve otuz koyun sarf olunurdu. Bu hesapla harcanan ekmeğin, arpanın, yağın ve tatlının miktarını hayal edebilirsiniz.

Bölüm

Merhum İbrahim Han'ın Geliri

[İbrahim Han'ın] geliri bölgelerin ve köylerin tahıl ve ipeğinden alınan malcahtan ve ekin yerlerinde Han'a ait kotanlardan⁴⁶ [kullanılması için alınan vergiden] ibaretti. Hatta aklımdadır, bir kez merhum İbrahim Han'ın kendine özgü olan çiftleri ve kotanları hesap ediyorlardı. Malum oldu ki, hanın çift ve kotanı bütün Karabağ ehlinin çift ve kotanı kadardır; hatta onlardan iki çift de fazladır. Bütün bu kadar tahıl ve sığır, orduya, saraya, hareme, hizmetçilere, amelelere ve konuklara harcanırdı. Bunların dışında (Han'ın) kira, hediye, Karabağ ihracatı ve sikkehaneden geliri olurdu ve (ona) Azerbaycan şehirlerinden cinsle, parayla çok hediye gönderirlerdi.

45 Kırgızlarda bir hükümet memurunun yanında bazı hizmetleri, emirleri yerine getiren kişi. Polis, inzibat demektir. M.K.

46 Kotan sürme ve moğdamlık geleneği. Kotan toprağı çok derin ve geniş işlediğinden duruma göre kotana 8 ile 12 çift öküz koşulması gerekmektedir. Bu kadar öküz her ailede bulunmadığından birkaç aile birleşerek tarlalarını ortak sürerler. Yörede bu duruma "moğdamlık" denilir. Kotan "karakotan" ve "demir-kotan" olmak üzere iki çeşittir. Karakotana 10-12 çift öküz veya manda koşulur, demir kotana ise 8 çift öküz veya manda koşulur. Kotanlar iki bölümden oluşur: Toprağı süren kısma kotan, önündeki tekerlekli kısma ise horazan denir. Caferoğlu, Ahmet, "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.19, İstanbul, 1971, s.43-50. M.K.

Bölüm

Merhum Han'ın Ahlakı ve Tavrı

Merhum İbrahim Han garip seven, misafirperver, yetimlere bakan, halkı seven, gayretli, yürekli, ekmekli, ihsan sahibi ve armağan dağıtan bir kişi idi. Büyük seydilere ve fakirlere çok sadaka ve adak verirdi. Âlimlere, seydilere saygılıydı. Çevre (bölgele- rin), Azerbaycan, Şirvan ve başka vilayetlerin hanları, beyzadeleri ona sığınıp, yardım istedikleri zaman onlara saygı duyar ve arzularına ulaşmaları için oldukça çaba gösterir ve onları arzularına kavuştururdu. Güzel kadınların meclis ve sohbetine çok meyli var- dı.

Bölüm

Han'ın Yılıksı

Han'ın iyi atları, hayvanı ve çokça yılıksı vardı. Hanın yılıksı İran ve Osmanlı vi- layetlerinde bile büyük şöhret bulmuştu. Merhum Han'ın atlarının çoğu merhum Nadir Şah'ın atları ve yılıksının cinsinden idi. Han, onları Azerbaycan şehirlerinden, Şahseven, Şetaki ve Horasan hanlarından alıp getirmişti. Yaklaşık üç-dört bin ve belki de daha faz- la yavrulayan madyanı⁴⁷, özel cins aygırları vardı. Özel koyun sürüleri, malı, camızı o kadar çok ki, saymakla bitmez.

Bölüm

Merhum İbrahim Han'ın Çalışanları, Kardeşleri ve Yeğenleri Hakkında

Han'ın kardeşleri, yeğenleri, kendi çocuğu ve amcasının çocukları tanınmış bey- ler olup, mal, devlet, hizmetli ve celâl sahibi idiler. Her biri başka vilayetlerin hanların eşitti. Kuzeni Mirza Ali Bey, halasının oğlu Lütfeli Bey, yeğenleri Fezi Bey, Abdussamed Bey, Kelbeli Bey, Hümmeteli Bey ve kendi erkek çocukları o beylerin arasında idiler. Mehreli Bey ve İbrahim Han, Penah Han'ın çocuklarıdır.

Cevanşir, Otuziki, Kebirli, Demirci-Özen, Bergüşat, Karaçorlu, Hacı Şamlı, Kola- nı ve Gapan yurtlarının beyleri ile Dizak, Verende, Çilebörd, Taliş ve Haçın bölgelerinin melikleri de biraz kısım vilayet hanları kimi devlet, azamet, celâl ve asalet sahibi idiler.

47 At: Kürük-kulun-Dayça-Day-Aygır (Erkek Evresi); Kürük-Gulun-Dayça-Day-Madyan (Dişi Evresi). KE- MALOĞLU, Muhammet, Cebrayıl-Büyük Mercanlı Sosyal Hayatından Örnekler,(Azerbaycan-Karabağ Bölgesi), Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Vol. 2, No. 3, September 2013,s.24.

Kendisi terbiye edip, reşadet, çalışkanlık ve samimiyetlerine göre devlet ve bende sahibi yaptığı başka beyler de ünlüdürler.

Bölüm

Evinin Hizmeti, Çalışanları ve Devlet Memurları

Birincisi, Vagif namıyla meşhur Ahund Molla Penah'tır ki, tedbirli ve yetkin vezir ve İran'da, Osmanlı'da oldukça şöhret bulmuştur. Onun Türkçe yazdığı âşıkane şiirleri şimdi de dillerde ezbere bilinir. Hürmet sahibi olan başka çalışanları, kapı ağaları, bakanları ve işçileri de becerikli, akıllı ve tatlı dilli kişilerdi. Ağa Muhammed Şah'ın öyküsünden sonra, Karabağ'da ortaya çıkmış perişanlık ve şaşkınlık sonucunda merhum Han'ın bunlar gibi birçok adamları, işçi ve çalışanları tamamıyla vefat ettiler.

Bölüm

Han'ın Tanınmış Evladı

Henüz merhum İbrahim Han sağ iken, bir anneden doğmuş büyük oğulları Cevat Ağa ve Muhammed Hasan Ağa vefat ettiler. Bunların annesi Cebrayıl'lı beylerinden birinin kızıydı. Merhum Han'dan sonra, Albay Hanlar Ağa ve İran'da olan Ebulfet Han vefat ettiler. Sonra, Albay Muhammed Kasım Ağa, Fethali Ağa, Süleyman Ağa, Hüseyin Gulu Ağa ve Sefi Gulu Ağa öldüler.

Şimdi Karabağ'da sağ kalanlar: madalya ve nişan sahibi Tuğgeneral Mehdi Gulu Han ve Ahmet Han ki, Han kızlarından doğmuşlardır. Şeyh Ali Ağa ise hizmetçiden doğmuştur.

Merhum İbrahim Han'ın sağ kalan kızlarından biri asil Gürcistan tavatının⁴⁸ kızıdır doğmuş Gövher Ağa'dır, biri de İzzet Beyim ki, Gürcistan valisinin veziri Mirza Rebi'nin kızıdır olmuştur. Gürcüstan Valisi İrakli, merhum İbrahim Han'la daima dost ve müttefik olmak istiyordu. Fakat din ihtilafı imkân vermediğinden kendi vezirinin üç kızını merhum Han'a ve iki oğlu-Ebulfet Han'a ve Muhammed Kasım Ağa'ya vermişti ki, bu evlilik ile aralarında dostluk ilişkileri oluşturulmuş olsun.

48 Gürcü soyluları için kullanılan bir san.: M.K.

Bölüm

Mehdi Gulu Han'ın Varis ve Veliht Olmasının Sebebi

Merhum İbrahim Han ilk kez Kürekçay sahilinde Komutan Sisianov'la buluştuğu zaman varislik ve veliahtlık adı onun büyük oğlu merhum Muhammed Hasan Ağa'ya verilmişti. O zaman Muhammed Hasan Ağa'nın ikinci oğlu rehin adı ile Sisianov'un yanına gönderildi. Tümgeneral Muhammed Hasan Ağa, merhum İbrahim Han'ın sağlığında öldüğünden, hanın kalan oğulları içerisinde en büyüğü Tuğgeneral Mehdi Gulu Ağa idi. Buna göre merhum İbrahim Han'ın kendi sağlığında varislik ve veliahtlık fermanı, Han'ın ve Karabağ'ın başka ayanının mührü ile Mehdi Gulu Ağaya verildi. Han ve varis adlandırıldı.

Bu nedenle Binbaşı Lisaneviç, merhum İbrahim Han öldükten sonra, General Nesvetayev'in huzuruna rapor yazmış ve ona göre 1807 yılında büyük imparator merhum Alehander Pavloviç'in fermanı üzere Mehdi Gulu Han'a Karabağ'ın hanı adı, hâkimiyet bayrağı ve mücevherle süslenmiş kılıç verildi.

Merhum Mehdi Gulu Han'ın hâkimiyeti döneminde yaşanan olaylar, büyük devletin çalışanları tarafından defterlerde yazıldığından sizce bilinmektedir. Ondan dolayıdır ki, benim burada yazmama gerek kalmıyor.

Son.

Kaynakça

- BAYRAMOV, İbrahim, (2013), "Meğri Toponiminin Etimolojisi Hakkında", Çev.: Muhammet Kemaloğlu, *ANEMON, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Aralık, , s.63-68.
- CAFEROĞLU, Ahmed, (1971), "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", *İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.19, İstanbul, s.43-50.
- GÜNDOĞDU, H., (2000), *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ankara.
- KEMALOĞLU, Muhammet, (2013), "Cebrayıl-Büyük Mercanlı Sosyal Hayatından Örnekler, (Azerbaycan-Karabağ Bölgesi)", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No. 3, September, s.1-43.
- KERİM AĞA FATİH, (2013), "Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi", Çev: Muhammet Kemaloğlu, *Turan-İlim, Fikir ve Medeniyet Dergisi*, Sayı: 18, İstanbul, s.125-139.